

ВЕРГУНОВ

Віктор Анатолійович,
доктор сільськогосподарських наук, професор,
член-кореспондент НААН,
директор ННСГБ НААН
(м. Київ)

**ПРОФЕСОР Б.К. ЄНКЕН (1873–1943) – УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ,
ОРГАНІЗАТОР ВІТЧИЗНЯНОЇ СЕЛЕКЦІЙНОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ**

Методом історико-наукового аналізу вперше комплексно реконструйовано життя і творчу спадщину одного з організаторів вітчизняної суспільної агрономії і сільськогосподарської дослідної справи, вченого-селекціонера, педагога, історика і бібліографа аграрної науки – Бориса Карловича Енкена (1873–1943). Дослідження проведене з використанням маловідомих і нещодавно відкритих для широкого користування документів з архівів Російської Федерації та України, а також доступних публікацій з періодичних і монографічних видань. Розглянуто окремі періоди життя і діяльності вченого в питаннях організації та ведення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, в першу чергу для потреб селекції та насінництва. Вперше систематизовано бібліографію наукових праць. Основна увага автора зосереджена на науково-освітньої діяльності Б.К. Енкена на українських землях: у Харкові (1908–1919, 1925–1926, 1930), Одесі (1924), Маслівці (1927–1929) та Києві (1928–1929).

Методом історико-наукового аналізу вперше комплексно реконструйована життя і творческое наследие одного из организаторов отечественной общественной агрономии и сельскохозяйственного опытного дела, ученого-селекционера, педагога, историка и библиографа аграрной науки – Бориса Карловича Енкена (1873–1943). Исследование проведено с использованием малоизвестных и только открывшихся для широкого пользования документов с архивов Российской Федерации и Украины, а также доступных публикаций с периодических и монографических изданий. Рассмотрены отдельные периоды жизни и деятельности ученого в вопросах организации и ведения отечественного сельскохозяйственного опытного дела, в первую очередь для потребностей селекции и семеноводства. Впервые систематизировано библиографию научных трудов. Основное внимание

автора сосредоточено на научно-образовательной деятельности Б.К. Енкена на украинских землях: в Харькове (1908–1919, 1925–1926, 1930), Одессе (1924), Масловке (1927–1929) и Киеве (1928–1929).

The life and creative legacy of one of the organizers of the national public agronomy and agricultural experimental deed, the scientist-breeder, educator, historian and bibliographer of agrarian science – Boris K. Enken (1873–1943) is complex reconstructed for the first time by the method of historical and scientific analysis. The study was conducted with the use of little-known and only opened for public documents from the archives of the Russian Federation and Ukraine, as well as publications available with periodic and monographic editions. The separate stages of life and work of the scientist in the organization and management of agricultural experimental deed primarily for the needs of breeding and seed production are observed. His bibliography of scientific papers is systematized for the first time. The main attention is focused on the research and educational activities of Boris K. Enken in Ukrainian lands: in Kharkov (1908–1919 and 1925–1926 years), Odessa (1924), Maslovka (1927–1929) and Kyiv (1928–1929).

Актуальність теми.

2014 рік є знаковим для існування наймолодшої складової культури нації та вітчизняного природознавства – сільськогосподарської дослідної справи. Її поступ до формалізованого буття має тисячолітню передісторію [1] та, як писав А.А. Вербін, проходив «... самобутнім шляхом...» [2]. Як галузь знань або, за Н.К. Недокучаєвим: «сукупність відомостей і методів вивчення сільськогосподарських явищ» [3], галузеве дослідництво у вигляді морфолого-генетичного ґрунтознавства ствердилося 10 грудня 1883 р. після захисту В.В. Докучаєвим докторської дисертації по книзі «Російський чорнозем» [4]. Наступного року з моменту створення першої постійно діючої казенної інституції – Полтавського дослідного поля розпочався відлік сільськогосподарської дослідної справи як організації [5], або «сукупності установ і заходів, що мають кінцевою метою удосконалення техніки сільського господарства» [6]. Про видатне генеруюче значення появи вітчизняного Ротамстеду для підвищення продуктивності полів та ферм чимало написано статей і книг та знято документальних фільмів. Знайомство із кращими з них, а також проведені власні багаторічні дослідження доводять, що до подій 1917 р. найкраще контекстово у світлі еволюції галузевої наукової думки з

використанням сучасних методичних підходів в оцінках минувшини стосовно вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи зроблено в історичному нарисі Б.К. Єнкена. Він був підготовлений до урочистостей з нагоди 25-річчя створення Полтавської дослідної станції. Символічно, що саме на той час помічник директора Харківської селекційної станції, яка своєю появою у 1908 р. фактично остаточно завершила розпочатий Полтавським дослідним полем організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи до формату існування для потреб обласної побудови її ведення, комплексно піддержавницьки доводить про таке. При цьому наполягає, що «... насіння, посіяне Полтавським дослідним полем, багаті сходи якого ми бачимо, скоро виростуть у показну мережу обласних станцій, що покривають весь неосяжний простір величезної Росії. Ці станції, які так потрібні Росії, виведуть, нарешті, наше відстале сільське господарство на широкий шлях сучасного технічного прогресу, поставлять його на ту висоту, яке воно може і повинно мати, підвищать добробут країни, засвітить світло агрономічного знання, що проникне в темну глибину мас і буде його видно далеко за межами Росії» [7]. Згодом на Першому з'їзді діячів з селекції сільськогосподарських рослин, насінництва і розповсюдження насінневого матеріалу 15 січня 1911 р. у Харкові мовби додавав: «Заслуги Полтавського дослідного поля надзвичайно значні, а його діяльність протягом тривалого проміжку часу, і особливо останнього, настільки плідна, що не може бути сумнівів про наявність творчих сил для організації мережі дослідних установ...» [8]. З іншого боку, за період 1884–1908 рр. ствердилися основоположні принципи існування сільськогосподарської дослідної справи як такої, а саме: 1) виконання галузевих досліджень при постійно діючих інституціях (дослідні господарства, станції, інститути, кафедри, лабораторії, відділи); 2) комплексне проведення лабораторних, вегетаційних і польових досліджень, а також аналітичних виконується з використанням спеціально розроблених і затверджених методик; 3) усі дослідницькі роботи здійснюються як державне бюджетне замовлення. Трохи згодом, академік В.І. Вернадський додав четверту складову – участь

єдиного координаційного органу у вигляді галузевої академії [9]. Висловлене не втратило актуальності і сьогодні, коли обласна організація галузевого дослідництва продовжує залишатися пріоритетною у державній політиці щодо наукового забезпечення ведення вітчизняного агропромислового виробництва.

За результатами проведених досліджень встановлено, що таких «пророцтв» стосовно світлого майбутнього сільськогосподарської дослідної справи як організації та галузі знань з боку Б.К. Єнкена вдалося, і, головне – вони були «затребувані» його сучасниками та можуть стати в нагоді сьогодні в умовах євроінтеграційних процесів. До речі, Б.К. Єнкен дав галузевому дослідництву наступне визначення: «... Вивчення всього сільського господарства, у всій його сукупності і обстановці, в якій протікає останнє, або займається вивченням техніки сільського господарства, за домінуванням природничо-історичних факторів, що обумовлюють сільськогосподарське виробництво, насамкінець, природно-історичних, культурних й економічних обставин останнього» [10]. Однак попри величезні заслуги перед Вітчизною, жодне енциклопедичне видання як за радянської доби (якщо не брати до уваги довідкове 1928 р.) [11], так і за часів державності України (відомче – до 100-річчя Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН із дискусійною тезою причетності Б.К. Єнкена до «Юр'ївської» школи рослинників) [12] не надає повних біографічних відомостей про вченого. Хоча, той же академік В.Я. Юр'єв декілька раз посилається на зроблене вченим для потреб вітчизняної селекції та насінництва [13]. Згадували про таке й колеги Б.К. Єнкена по спільній науковій праці в Україні [14]. Неодноразово зустрічаємо його прізвище у періодичних галузевих виданнях як до подій 1917 р., так і до початку Другої світової війни як автора публікацій, учасника і доповідача різноманітних засідань, офіційних заходів, виставок тощо. До речі, першу коротку біографію (одну з найбільших серед усіх, вміщених відомостей про студентів) наводить спеціальний альбом-довідник до 50-річного ювілею Ризької політехніки, що побачив світ німецькою мовою в 1912 р. у Ризі.

Зокрема, у ній зазначається про його активну журналістську діяльність [15]. Крім того, у виданні є згадка і про меншого брата Б.К. Єнкена – Федора [16].

На підставі власних досліджень згадую про Б.К. Єнкена, передусім, як першого українського історика сільськогосподарської дослідної справи з його унікальною періодизацією її еволюції [17, 18, 19], а у співавторстві доводжу про дієву участь у становленні й розвитку славетного Харківського науково-освітнього центру з селекції та насінництва [20, 21]. Побіжно про таке зауважується і в іншій спільній роботі з Інститутом рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН, присвяченій академіку Б.М. Рожественському [22], та монографії про одного із вчителів Б.К. Єнкена – професора П.В. Будріна, який запросив його для праці в Україні [23]. Про Б.К. Єнкена – учасника і доповідача Першого Всеросійського сільськогосподарського з'їзду в Києві у 1913 р. зазначено в авторській монографії, присвяченій видатному вітчизняному вченому-аграрію, професору П.Р. Сльозкіну [24]. Коротку біографію Бориса Карловича (складену В.М. Самородовим), передрук його статті з приводу смерті С.Ф. Третьякова для «Південно-Російської сільськогосподарської газети» (№ 25–27, 1918 р.) та інші три посилання на публікації автора, розміщені у розділі 5 «Література про нього», в яких є згадка про Сергія Федоровича як директора Полтавської дослідної станції, розкрито у спеціальному біобібліографічному покажчику [25].

Слід визнати, що вперше загальну біобібліографію Б.К. Єнкена дає професор Г.Л. Зеленський у публікації з історії кафедри генетики, селекції і насінництва до 90-річчя Кубанського державного аграрного університету [26]. Окремі біографічні відомості про вченого у своїй фундаментальній публікації, присвяченій його сину Вадиму Борисовичу до 110-річного ювілею з дня народження, висвітлює М.П. Гончаров [27]. Приблизно таку ж інформацію про Б.К. Єнкена як батька В.Б. Єнкена наводять й інші автори тільки до сторічного ювілею, стверджуючи при цьому, що «... професія батька і передбачила в майбутньому вибір сина» [28]. Не забули про Б.К. Єнкена автори фундаментального видання «Методичні основи селекції рослин», цитуючи при

цьому його оцінку системі організації селекційного процесу, в першу чергу для потреб порівняльних випробувань на Свальофській селекційній станції, розташованій на півдні Швеції [29].

Деякі відомості про Б.К. Єнкена як викладача Маслівського сорто-насіневого технікуму ім. К.А. Тимірязєва залишив у своїй книзі спогадів його випускник – академік РАСГН А.В. Пухальський [30]. Приблизно подібну ж інформацію надають автори новітньої історії Маслівського технікуму, називаючи його «... відомим вітчизняним біологом», який викладав у навчальному закладі «селекцію і технологію вирощування цукрових буряків» [31]. У наведеній короткій біографії вони вказують, що вчений займався «... селекцією олійних культур та цукрових буряків» та рахувався «... провідним науковцем Департаменту землеробства Російської імперії». При цих до кінця документно не підтверджених відомостях справедливо додають, що Б.К. Єнкен – «... один із організаторів дослідної справи в галузі агрономії у Росії та Україні, зокрема на Харківській дослідній станції...» [32]. І.М. Елагін пише про Бориса Карловича як про першого селекціонера з культури соняшнику в країні разом з В.С. Пустовойтом та Є.М. Плачком [33]. Про Б.К. Єнкена як харківського вченого, що «... багато працював із соняшником на початку двадцятого сторіччя...» зазначають автори іншої монографії [34]. Згадують про вченого й упорядники підручника часів державності «Селекція і насінництво сільськогосподарських рослин». При цьому чомусь зазначають, що селекцією соняшника на Харківській дослідній станції почали займатися у 1912 р. [35]. Однак здебільшого наведені відомості про життя та творчість Б.К. Єнкена носять фрагментарний характер і мають неточності. Так, той же Г.Л. Зеленський вказує рік смерті Б.К. Єнкена як 1953, а час закордонного стажування не 1911, а 1910 р. Тому є державницька потреба відтворити життя і творчий внесок ученого для становлення й розвитку науково-освітнього забезпечення провідного сектору економіки країни – сільського господарства як в межах спільної з Росією Вітчизни, так і для потреб переважної більшості сучасних українських земель.

Методом історико-наукового аналізу у хронологічному порядку шляхом уведення до широкого загалу документів з архівів Російської Федерації та України, а також доступних публікацій із періодичних і монографічних видань, що розглядають окремі періоди, події в житті та творчості Б.К. Єнкена з питань організації й ведення вітчизняного галузевого дослідництва, зокрема, для потреб селекції, вперше комплексно реконструйована його біобібліографія. У першу чергу, вона стосується науково-освітньої діяльності вченого на українських землях: в Харкові (1908–1919, 1925–1926), Одесі (1924), Маслівці (1927–1929) та Києві (1928–1929).

Результати досліджень.

Б.К. Єнкен (Енкен, нім. – Jenken) народився 21 (12) січня 1873 р. в м. Тамбові (нині – Російська Федерація) у родині відомого в місті юриста (присяжного повіреного) Карла Августовича Єнкена (сина провізора), що мав статус особистого почесного громадянина. Хоча, у документах фонду Департаменту Герольдії Сенату, де зберігаються справи про присвоєння прав особистого і спадкоємного почесного громадянина, відомості про сім'ю Карла Єнкена відсутні [36]. За даними Г.Л. Зеленського, батько Б.К. Єнкена у 1875 р. закінчив юридичний факультет Імператорського Новоросійського університету (нині – Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова), а мати – Ольга Федорівна – керувала власною фотостудією, що розміщувалася в їхньому родинному будинку [37]. Згодом у своїй автобіографії від 3 березня 1925 р. Б.К. Єнкен вказував, що «... сім'я жила на кошти, зароблені батьком, загальні

умови життя в родині цілком були задовільні» [39]. Крім нього, як свідчить архів, у Бориса Карловича був брат – Федір (народився 4 квітня 1875 р.), який після закінчення Моршанського реального училища (середньо-освітньої школи II ступеня) протягом 1897–1901 рр. навчався, як і він, у Ризькому політехнічному інституті на хімічному факультеті [39], а згодом працював помічником лісничого Тамбовського управління Департаменту землеробства і державних маєностей. Його «формулярний список» зберігається у Російському державному історичному архіві [40]. Донька Ф.К. Єнкена – Ольга мала в м. Тамбові власне ательє і ковбасний цех. Він входив до системи підприємств пивоварного заводу «Нова Баварія», яким володіла купчиха Г.Д. Сергієва, а орендатором рахувався спеціаліст-пивовар К.Л. Польман, якому О.Ф. Єнкен доводилася кузиною [41]. На заводі працювало 45 робітників, а ще у супутньому підприємстві вироблялися фруктові води «Кристал». Крім того, на першому поверсі власного будинку у місті по вул. Базарна, 104, К.Л. Польман здійснював продаж виробленої продукції. Сьогодні нащадки Ф.К. Єнкена мешкають у Підмосков'ї.

У Тамбові Б.К. Єнкен закінчує 7 класів реального училища, а після цього з 1893 р. шість років навчався на сільськогосподарському відділенні Ризького політехнічного технікуму, а з 1896 р. згідно з Указом Миколи II – інституті (нині – Ризький технічний університет). Його поява відповідала загальноєвропейській тенденції стосовно майбутнього розвитку науки кінця XIX ст. з її стрімкою еволюцією природничих і точних знань та оформленням їх у вигляді концепції класичної фізики, хімії та біології. Швидкий промисловий ріст стимулював прискорений розвиток технічних дисциплін і давав можливість розібратися у суті технологічних процесів і, головне – обґрунтувати їх теоретично. Вищий навчальний заклад, в якому навчалися лише чоловіки без складання конкурсних іспитів на платній основі, у складі шести факультетів був відкритий 14 жовтня 1862 р. як перший технічний університет суміжних дисциплін за типом Швейцарського федерального вищого училища в Цюриху. Викладали предмети до 1896 р. виключно німецькою мовою фахівці з

Німеччини, Швейцарії та Австро-Угорщини, а його випускників прирівнювали у правах до елітного Петербурзького інституту цивільних інженерів (нині – Санкт-Петербурзький державний архітектурно-будівельний університет), зокрема вони отримували особливий статус, приміром, їх не призивали до війська [42]. Під час навчання юнак пройнявся революційним духом. У 1895 р. за зберігання й розповсюдження нелегальної літератури на рік потрапив під нагляд поліції та тимчасово був відрахований з навчального закладу [43].

До речі, основи ведення галузевих наукових досліджень Б.К. Єнкен отримав при першій в Російській імперії дослідній випробувальній станції, заснованій у 1864 р. професором агрохімії Ризької політехніки Г. Томсоном. Згодом, у відомій доповіді до 25-річчя Полтавського дослідного поля, її появу учений пов'язує з початком першого етапу організаційного поступу вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Станція була створена за аналогом подібних іноземних. В основу її діяльності покладено виконання контрольних функцій. Серед них – систематичне хімічне дослідження рівня родючості ґрунтів і особливо наявність у них фосфорної кислоти. У такому вигляді вона стала першою неklasичною галузевою дослідною інституцією, оскільки, як пише Б.К. Єнкен: «... не використовувала польовий експеримент і вегетаційний метод...» [44]. Всі ці питання ствердилися з появою Полтавського дослідного поля в 1884 р. Слід зауважити, що першу мережу дослідних полів організувало Імператорське Вільне економічне товариство у 1867–1869 рр. під керівництвом Д.І. Менделєєва. Нею вперше проведений багатофакторний дослід (20 варіантів удобрення на 3 фонах обробітку ґрунту) у чотирьох географічних пунктах, що відображають основні ґрунтово-кліматичні умови Європейської частини Росії [45]. Вони підтвердили необхідність зосередження в єдиному цілому теоретичні розробки та експериментальні спостереження з дослідженнями агрохімічних й агрофізичних властивостей ґрунтів. Згодом це стало методологічною основою переведення селекції на наукові основи, що системно розпочалися у діяльності Харківської селекційної станції з 1908 р.

29 січня 1900 р. Б.К. Єнкен закінчив по першому розряду повний курс Ризького політехнічного інституту з дипломом № 106 та похвальним атестатом № 419 від 27 березня 1900 р. [46]. Після цього рік вивчав сільське господарство Кубанської області. Закладає й організовує виноградно-виноробне господарство біля м. Анапи. В цьому місті 24 вересня 1900 р. у нього народився старший син Вадим. За даними М. П. Гончарова, його мати – Лідія Клавдіївна Єнкен (Швідковська) (1876–1955) – уродженка м. Полтави, була домогосподаркою [47]. Знайомство батьків В.Б. Єнкена відбулося у Тамбові, куди наприкінці ХІХ ст. переїздила родина Швідковських. За спогадами її онуки – Ольги Вадимівни, прізвище бабусі походило від поширеного українського прізвища – «швидко». У матері було три брати. Один – працював у ВІР з М.І. Вавиловим. Під час Другої світової війни пішов до ополчення і зі своєю сім'єю загинув у блокаду. Другий брат – Михайло – ветлікар за освітою, тривалий час працював за фахом у станиці Тимошівська Кубанського краю. Після одруження переїхав до м. Риги на постійне місце проживання. Рід Швидко отримав дворянський титул. У зв'язку з цим прізвище змінилося на Швідківські. Історики і сьогодні згадують про його благі діяння для Полтави.

Саратовське губерніальне земство (1900–1908)

Згідно із відношенням Петровської земської управи Саратовської губернії № 582 від 20 лютого 1900 р. Б.К. Єнкен за наймом працює її повітовим агрономом [48]. Саме тут вперше публічно заявив про себе як видатний представник вітчизняної суспільної агрономії, або, за О.В. Чаяновим: «системи суспільних (тобто здійснених суспільством у цілому) заходів, що прагнуть спрямувати еволюцію сільського господарства в країні у бік найбільш раціональних форм». Вона почала активно розгортатися саме в цей період, насамперед, завдячуючи професору О.Ф. Фортунатову та його учневі В.Г. Бажаєву. Останній у 1899 р. увів це поняття до наукового обігу у статті з приводу скликання першого з'їзду діячів агрономічної допомоги, що відбувся у лютому 1901 р. Особливо в нагоді Б.К. Єнкену стали напрацювання

В.Г. Бажаєва як першого губерньського агронома Московського губземства, який розробив так звану «волоколамську сівозміну» з чергуванням культур: 1) пар, 2) озимина з посівом конюшини, 3) конюшина першого року користування, 4) конюшина другого року користування, 5) ярі, 6) пар, 7) ярі [49]. Завдяки Б.К. Єнкену вона стала широко впроваджуватися у повітах Саратовської губернії упродовж 1900–1907 рр.

27 липня 1902 р. на агрономічній нараді при Саратовській губерньській земській управі Б.К. Єнкен доповідає про систему організації галузевої дослідної справи в губернії. Виступ, надрукований у збірці матеріалів зібрання [50], привернув увагу фахівців. Починаючи з 3 січня 1903 р. на підставі клопотання Вольської земської управи Саратовської губернії, він обіймає таку ж посаду у Петровському земстві. 1 листопада 1903 р. вже Тамбовська повітова земська управа клопотала перед губернатором про призначення Б.К. Єнкена своїм агрономом. Не отримавши, як передбачено законодавством, відповіді протягом двох тижнів, управа на своєму засіданні 8 грудня 1903 р. приймає рішення доручити йому виконання обов'язків з окладом 100 руб. на місяць [51]. На цій посаді він в якості агронома-організатора і суспільного агронома розгорнув активну діяльність із пропаганди й поширення новітніх галузевих знань у системі загальних підходів, притаманних «суспільній агрономії», у першу чергу шляхом переходу від виключно зернової на травопільну систему землеробства, що, між іншим, було відзначено в доповіді Тамбовської повітової земської управи № 97 від 6 жовтня 1904 р. У ній зазначалося, що «... агроном Єнкен за останній, хоча і нетривалий час своєї служби в Земстві, проявив велику діяльність і згідно з власною ініціативою проводив цього року посівні рядовими сівалками і демонстрував жаткою Мак-Корміка в декількох місцях у господарів і селян, чим приніс, безперечно, багато користі». Як відмічав гласний М.І. Сатін 1 жовтня 1905 р. на засіданні Тамбовського повітового земства: «... агроном Єнкен – людина повною мірою заслужена, яким всі дорожили» [52]. Протягом 1904–1905 рр. Б.К. Єнкен на ім'я Тамбовського повітового земства та його

Сільськогосподарської комісії готує низку доповідей і записок щодо поліпшення організації агрономічної допомоги, а саме: 1) «Про агрономічну організацію» – доповідь Управи черговому Тамбовському повітовому земському зібранню сесії 1904 р. (журнали Тамбовського Повітового Земського Зібрання чергової сесії 1904 р. з додатками. – Тамбов, 1905. – С. 275–310); 2) «Про агрономічні заходи» – доповідь Управи черговому Тамбовському повітовому земському зібранню сесії 1904 р. (Там само. – С. 311–346); 3) «Обстеження сільськогосподарського промислу повіту в цілях складання плану сприяння Повітового Земства благополуччю населення» (Там само. – С. 401–406); 4) «Травосіяння, посів кормового буряку і деякі заходи з їх розповсюдження у біжучому році» (Там само. – С. 407–409); 5) «Про матеріали по дрібному кредиту» (Журнал Надзвичайного Тамбовського Повітового Земського Зібрання 17 травня 1905 р. з додатками. – Тамбов, 1905. – С. 44–49). Ще низка його статей з'являється на сторінках газети «Тамбовський голод», в якій, до речі, він був одним із трьох редакторів і засновників у 1904 р. Попри всі позитивні діяння на благо Батьківщини, за вимогою губернатора В.Ф. Фондер Лауніца 9 лютого 1905 р. Б.К. Єнкена як особу, раніше «скомпрометовану у відношенні політичної благонадійності», звільняють з роботи. У цій ситуації за порадою і юридичною підтримкою батька він звернувся до Тамбовського повітового предводителя дворянства В.М. Петрово-Соловово з листом, в якому оголосив про намір апелювати до Повітового земського зібрання «... з проханням вислухати мене і відновити поправні права земського робітника». Збори, розглянувши письмове прохання Б.К. Єнкена, на своєму засіданні від 2 жовтня 1905 р. постановили: «Принести жалобу Урядовому Сенату на дії г. Тамбовського губернатора з питання звільнення від служби земського агронома г. Єнкена, на що і уповноважити Управу» [53].

Після звільнення з посади земського агронома Тамбовського повітового земства з 4 травня 1905 р. за пропозицією № 2502 Аткарського повітового земства Б.К. Єнкен працює в ньому на аналогічній посаді до вересня 1906 р. [54]. Тогоріч його вдруге заарештовують вже за участь у революції

1905 р. (виступив на сході та опублікував у газеті її рішення). Є відомості, що певний час протягом 1905 р. Б.К. Єнкену довелося провести за кордоном [55]. Після повернення Саратовською судовою палатою був засуджений до одного року цитаделі, яку згодом відбудув у 1910 р. в м. Харкові. З жовтня 1906 до червня 1907 р. виконує обов'язки губерніального агронома Саратовського повітового земельного відділу. На цій посаді разом із М.А. Димо, П.А. Костичевим, Е.І. Панфіловим бере активну участь у ґрунтово-кліматичних дослідженнях і вирішенні організаційних питань, пов'язаних зі створенням легендарної Саратовської сільськогосподарської дослідної станції (нині – ДНЗ «Науково-дослідний інститут сільського господарства Південного Сходу» РАСГН), що офіційно свою діяльність розпочала 15 березня 1910 р. [56]. Такий підхід у роботі відповідав концепції «Положення про земські установи» 1890 р. щодо «опікування місцевим землеробством» шляхом відкриття нижчих сільськогосподарських шкіл, організації галузевих складів, відкриття земських товарних баз, що звільнялися від торгового збору, а також через координацію дій дільничних агрономів, складання кошторису, звітів, завідування заходами повітового виміру (курсами, дослідними полями, виставками тощо), передбаченими посадовою інструкцією. Працюючи нетривалий час саратовським губернським агрономом, крім згаданих обов'язків, на нього покладалося ще й виконання посередницьких функцій – постачання населенню машин, знарядь, насіння через мережу складів, а також розподіл місцевих і урядових коштів, що виділялися на агрономічну допомогу. Незважаючи на численні основні завдання, друкує низку статей з проблемних питань у часописах Саратовської губернії та міській «Земській газеті». Звільнення із займаної посади відбулося після чергового не затвердження Саратовським губернатором. Тому до травня 1908 р. змушений знову переїхати до м. Анапи та очолити створене ще у 1900 р. виноградно-виноробне підприємство.

Харківське товариство сільського господарства
та сільськогосподарської промисловості

Упродовж 1 травня 1908 – 19 липня 1919 р. наукова діяльність Б.К. Єнкена пов'язана із видатним творчим об'єднанням, яке без перебільшення потрібно розглядати як явище у вітчизняному галузевому науково-освітньому та культурному середовищі, – Харківським товариством сільського господарства, що розпочало свою генеруючу консолідуючу діяльність з 1880 р. не тільки в регіоні, але і для потреб Полтавської, Курської, Воронежської, Катеринославської губерній та Області Війська Донського. Мова йде про територію, де значна частина населення і до сьогодні представлена українцями. Не може не вражати спектр багатогранності в його роботі на благо подальшого розвитку вітчизняного сільського господарства, що організаційно складалося з 4-х блоків та 24 позицій у рік свого найвищого розвитку до початку Першої світової війни. Так, при Товаристві функціонували: 1) сільськогосподарське бюро (торгове і консультаційне), створене у 1885 р.; 2) з 1908 р. книжковий магазин; 3) заснований у 1908 р. Комітет сприяння сільській кооперації; 4) Контрольно-насінна станція, що розпочала свою роботу в 1906 р.; 5) тарифне бюро з 1907 р.; 6) майстерня і склад наочних приладів із сільського господарства; 7) інструктори-спеціалісти з усіх галузей сільського господарства, сільськогосподарської промисловості, машинобудування; 8) засноване у 1908 р. винокурне відділення; 9) лабораторія при ньому; 9) відділення садівництва і городництва з 1899 р.; 11) відділення тваринництва, починаючи з 1907 р.; 12) Харківська племінна книга великої рогатої худоби, що стала першою в Україні; 13) Союз із раціональної годівлі худоби. До другого блоку «Дослідні установи» увійшли: 1) Харківська селекційна станція та 2) мережа дослідних ділянок з культури картоплі. Третій блок «Видання Товариства» складала: 1) «Південно-Російська сільськогосподарська газета» (з 1899 р.); 2) «Хлібороб» (з 1907 р.); 3) «Довідковий листок з хлібної торгівлі» (з 1909 р.); 4) сільськогосподарський календар «Хлібороб» (з 1909 р.) і 5) «Праці Товариства». Не менш значущими для свого часу стали щорічні: 1) Обласний аукціон, виставка-ярмарок племінної великої рогатої худоби та свиней,

2) весняна виставка-базар квітів й овочів, 3) літня виставка-базар троянд і суниць, 4) осіння виставка-базар хризантем та ін.

Починаючи з 1912 р., додався ще один, тепер уже репрезентаційний орган міжнародного визнання у вигляді сільськогосподарської агентури США. Правління товариства прийняло рішення на власні кошти продовжити цю справу, розпочату три роки тому колегами з Катеринославської губернії, що її відкрили за ініціативою губернського агронома В.В. Таланова. Перевести до Харкова агентуру спонукало рішення Катеринославського губземства від 20 грудня 1911 р. про її ліквідацію. Ще до прийняття зазначеної резолюції до завдань цього підрозділу входили: 1) закупка насіння різних маловідомих у країні рослин, 2) отримання відомостей про різноманітні новинки в американських господарствах, 3) купівля американського снопов'язального шпагату і збут насіння російських пшениць, 4) складання статей із сільського господарства з метою ознайомлення місцевих господарів з успіхами американського сільського господарства, 5) відповіді на запитання з місць і б) підготовка до Катеринославської виставки. Як засвідчив час, культурний і суто комерційний бік діяльності агентури у Катеринославському губземстві виявився вдалим. Низка перекладених книг на кшталт «Питання посушливого господарства», «Кукурудза і кормові рослини», «Постановка хлібної торгівлі у США», а також видання спеціального журналу «Вісті земської сільськогосподарської агентури у Північній Америці» мали величезний успіх в імперії. На одну зі статей керівника сільськогосподарської агентури у США І.Б. Розена під загальною редакцією Катеринославського губернського агронома В.В. Таланова Борис Карлович навіть підготував рецензію до «Південно-Російської сільськогосподарської газети» за 1909 р. [57].

Модельна американська ферма на Катеринославській виставці постійно збирала відвідувачів. За її основу взяли або (правильніше сказати) перенесли ферму в північно-західній частині штату Небраски розміром 59 десятин, де застосовувалася така сівозміна: 1) чорний пар, 2) озимина, 3) кукурудза, 4) ярі, 5) сорго [58]. Крім того, виділили ділянку під люцерну, а також штучні та

природні багаторічні трави й однорічні вигони. Першочерговим завданням цієї ферми було не виробництво зерна на ринок, а отримання кормів, що відповідало основним принципам суспільної агрономії. Іншою особливістю стало широке застосування ощадного обробітку ґрунту полів сівозміни. До цих дослідів долучилася Полтавська дослідна станція, а головні висновки оприлюднили і Харківському товариству сільського господарства. Були одержані й інші позитивні результати щодо відпрацювання агротехніки вирощування, в першу чергу кукурудзи. Але в цілому всі причетні досить швидко зрозуміли, що потрібно мати власну систему підвищення продуктивності полів і ферм, зокрема, сорти і породи, максимально адаптовані до місцевих ґрунтово-кліматичних умов. Стосовно іншого зробленого, то закупівельна діяльність агентури за три роки склала 50 000 руб., з яких 9 тис. руб. отримано від продажу зерна [59]. Враховуючи реальні перспективи від роботи власних представників на благодатному американському ринку, з 1912 р. Харківське товариство сільського господарства вирішило взяти на себе її утримання. Таким чином, незважаючи на скромні фінансові можливості, воно на той час не поступалося за своїм впливом у галузевому середовищі країни навіть славетному Імператорському Московському товариству. Високо цінуючи професіоналізм працівників і особливо керівників окремих ланок, керманічі робили все можливе, щоб в його розгалуженій системі працювали найкращі. Так, на чолі першої в Європі сільськогосподарської селекційної станції – Харківської, створеної товариством у 1908 р., з'явилися видатний вчений-аграрій та організатор науково-освітнього процесу професор П.В. Будрін, що фактично знаходився у відставці після багаторічної праці у Ново-Олександрійському інституті сільського господарства і лісівництва, перебуваючи навіть на посаді ректора, та його «політично не благодійний» помічник Б.К. Єнкен. Свої місця вони посіли згідно з обранням 15 травня 1908 р. на засіданні Правління Харківського товариства сільського господарства. До речі, згодом фактично одночасно залишили керівництво станцією.

Б.К. Єнкен брав участь у всіх підготовчих роботах щодо розгортання діяльності Харківської селекційної станції (виборі дослідної ділянки, розробці наукової програми, закладці стаціонарних дослідів, будівництвах тощо) [60]. Вчений стояв біля витоків створення Комітету при ній. За задумом його організаторів (21 чол.), станція з 1913 р. мала стати першим відділом майбутньої Харківської обласної дослідної сільськогосподарської станції з відділами: селекції, рільництва, тваринництва, ентомології, фітопатології, садівництва, метеорології і хімічних досліджень. 17 грудня 1908 р. після виступу губернського ентомолога І.В. Ємельянова «Про положення справ у боротьбі зі шкідниками у С. Штатах» на Загальних зборах Харківського товариства сільського господарства саме Б.К. Єнкен разом з А.М. Рабіновичем ініціює розробку «... мотивованого клопотання до Головного управління землеустрою і землеробства про заснування ентомологічної станції поблизу Харкова» [61]. Крім того, учений через № 5–6 «Південно-Російської сільськогосподарської газети» за 1909 р., а також особисті листи звертається до дослідних установ і приватних осіб з проханням надсилати до Харківської селекційної станції насіння озимих та ярих культур. Тогоріч одержане зерно з Полтавського й Омського дослідних полів, а також Шатилівської дослідної станції висіяли у ботанічному саду при станції. З-поміж іншого, особисто займається «... заготівлею 100 тис. цегли» для «... майбутнього зведення будівлі...», проводить закупівлю «... живого і мертвого інвентарю» та вівса [62]. Іншу частину насіння зернових культур і кормових рослин було отримано після виставок, проведених Харківським товариством сільського господарства: 1) насінневої – у лютому та 2) сільськогосподарської – восени 1909 р.

Майже відразу після відкриття Харківської селекційної станції огляд дослідних ділянок стає обов'язковою умовою освітньої підготовки агрономів в імперії з метою практичного закріплення здобутих знань. Як згодом писав один із творців та методологів вітчизняного галузевого дослідництва професор О.Г. Дояренко: «... Огляд зразкових господарств, а разом і дослідних установ...

входив до програми літніх занять студентів останніх курсів і слугував мовби інструкцією до курсу організації господарства...» [63]. Така практика почала активно запроваджуватися наприкінці 90-х рр. XIX ст. Тому, не випадково, вже 9 липня 1909 р. після обов'язкових екскурсії до маєтку П.І. Харитоненка, обстеження Іванівської дослідної станції група студентів Московського сільськогосподарського інституту на чолі з приват-доцентом О.Г. Дояренком ознайомила з селекційними ділянками станції. Разом з П.В. Будріним Борис Карлович давав пояснення щодо сортів висіяних культур і розкривав основні науково-практичні завдання установи. При цьому, Б.К. Єнкен відмічав, що йому було приємно бачити, на прикладі студентства Московського СГІ, «... великий відсоток осіб, які ще на шкільній лаві ставлять конкретні цілі навчання і спеціалізації в тій чи іншій галузі, на засадах самопомогі...» [64]. Таким чином, доводячи, що на той час галузеве дослідництво не лише формалізовано стає обов'язковим атрибутом освітнього процесу, але з шкільних років через свідомість учнів має шану і повагу як один із дієвих елементів професійного росту майбутнього затребуваного кваліфікованого агроному.

На урочистому засіданні 28 жовтня 1909 р., що проводило Полтавське товариство сільського господарства з нагоди 25-річчя Полтавського дослідного поля, Б.К. Єнкен від імені Харківської селекційної станції робить фундаментальну доповідь «Розвиток дослідної справи в Росії та її сучасний стан», яку було опубліковано в його «Працях» [65], а також окремим відтиском тисячним накладом (Полтава, 1912. – 52 с.) [66]. У ній він виступив як перший вітчизняний класичний історик сільськогосподарської дослідної справи. Наступного дня разом з учасниками зібрання детально ознайомлюється з дослідним полем: стаціонарними дослідками, агрономічною лабораторією, вегетаційним будинком, метеорологічною станцією, а також контрольною станцією з випробування насіння і мінеральних добрив [67]. Всі пояснення давав директор Полтавського дослідного поля С.Ф. Третьяков, з яким Б.К. Єнкен не просто постійно листувався, але товаришував.

Ще до початку урочистостей Б.К. Єнкен готує заголовну статтю до спецвипуску щотижневика «Південно-Російська сільськогосподарська газета», присвячену 25-річному ювілею Полтавського дослідного поля, появу якого він розглядає як відповідь на «... блискавичний розвиток агрономії і дослідної справи у другій половині XIX ст. в Західній Європі...». При цьому його виключне значення пояснює «... палким інтересом і тією вірою, з якою Полтавське товариство сільського господарства ставилося до дослідного поля, особливо в перші періоди його життя, і вдалим підбором осіб, які стояли на чолі справи...», додаючи при цьому, що вони «... назавжди залишаться в історії нашої дослідної справи». Тим самим, ще раз доводить про виключне місце особистості в історії. Не випадково імена перших директорів Полтавського дослідного поля – Б.П. Черепакіна, В.М. Дьякова, Ю.Ю. Соколовського та С.Ф. Третьякова, про яких він пише або розкриває їхній внесок у становлення й розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, і до сьогодні знаходяться на пантеонах слави України та Росії. На думку Б.К. Єнкена, вони здійснили все, що «... могло зробити поодиноким дослідним полем при тих порівняно мізерних коштах, якими воно розпоряджалося» [68]. 26 червня 1918 р. на траурному засіданні Полтавського товариства сільського господарства з приводу передчасної смерті 14 травня 1918 р. всіма шанованого багаторічного директора Полтавської дослідної станції С.Ф. Третьякова Б.К. Єнкен виступив перед провідними вченими-аграріями, що на той час творили на українських землях, а пізніше виклавши свої міркування у спеціальній статті, стверджував, що «... виникши у вигляді скромного дослідного поля (мається на увазі Полтавське – *авт.*), воно зробилося першою за своїм значенням і роботами дослідною станцією в Росії» [69].

Поряд із виконанням основних функцій Б.К. Єнкен готує серію статей до тому 4 «Сільське господарство» полутому 2 «Землеробство» зі вступним словом та редакцією професора П.В. Будріна [70] до «Народної енциклопедії наукових і прикладних знань», що побачила світ у 14-ти томах і 21 книзі в період 1910–1912 рр. під загальною редакцією професора В.Я. Данилевського.

Підготовкою видання до 40-річного ювілею діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869–1909 рр.) за аналогом французької енциклопедії займалися понад 100 вчених [71]. Ця праця відіграла видатну роль у консолідації інститутських науково-технічних шкіл, що активно формувалися в цей час.

Разом із директором станції професором П.В. Будріним Б.К. Єнкен став одним із активних 226 учасників I Всеросійського з'їзду діячів із селекції сільськогосподарських рослин, насінництва і розповсюдження насінневого матеріалу, який відбувся 10–15 січня 1911 р. у Харкові. Як згодом писав про нього сам учений: «... у всіх відношеннях він був досить вдалим і перевершив всі очікування», а головною його ідеєю стало обговорення «... питань організаційних, що є на даний момент, коли законопроект з дослідної справи знаходиться в Держдумі, найважливіших і невідкладних..., від рішення яких залежить вся доля селекції в Росії, розуміючи її у широкому смислі слова» [72]. На прохання оргкомітету зібрання Б.К. Єнкен виступив із серією фундаментальних програмних доповідей, а саме: 1) «Селекція і її значення за кордоном (короткий історичний нарис і сучасне накопичення наукової і практичної селекції в Західній Європі і Північно-Американських Сполучених Штатах)» [73], в якій репрезентується одним із перших вітчизняних істориків цього напрямку; 2) «До питання про організацію селекції сільськогосподарських рослин в Росії» [74], де відповідно до загальної системи ведення сільськогосподарської дослідної справи в країні пропонує організаційну побудову ведення селекції; 3) «До питання про контрольну діяльність селекційних станцій» [75] із конкретним переліком першочергових завдань для контрольних-насінневих станцій; 4) «Про заснування товариства селекції сільськогосподарських рослин і насінництва Півдня Росії при Харківському товаристві сільського господарства» [76] та 5) «Необхідність скликання Всеросійських з'їздів з окремих галузей дослідної справи і термінової організації обласних з'їздів (комітетів) на місцях» [77] в якій зарекомендував себе досвідченим методологом організації ведення вітчизняного галузевого

дослідництва. До речі, оргкомітет з'їзду через спеціальну постанову висловив окрему подяку дванадцятьом доповідачам (Богдан А.С., Гельмер О.Ф., Корхов П.П., Набоких О.Г., Регель Р.Е., Ритель Ц.В., Рудзинський Д.Л. та ін.). Серед них був відзначений і Б.К. Єнкен за виступ «Селекційна справа за кордоном» [78], Щодо іншої доповіді вченого «До питання про організацію сільськогосподарської селекції в Росії», оргкомітет прийняв відповідну восьмипунктову постанову. В першому з них вказувалося, що «... практичне значення селекції настільки значне, що ... подальша планомірна організація її в Росії є одним із украй необхідних і невідкладних питань дослідної справи». Пунктом 5 на створене в 1894 р. при Вченому комітеті Міністерства землеробства та державних маєтностей Бюро з прикладної ботаніки покладалася функція центрального органу з проблеми, а наступним – йому ставилася «... організація імпорту різних іноземних, але переважно нових рослин...». Також бажаним і державно необхідним пунктом 7 передбачалося «... розширення довідкового відділення з селекції рослин...» [79], зокрема розміщення в офіційному друкованому органі Бюро розділу з реферування вітчизняних та іноземних праць із питань прикладної ботаніки і селекції.

Під час роботи Першого Всеросійського селекційного з'їзду у Харкові 10–15 січня 1911 р. Б.К. Єнкен знайомиться з М.І. Вавиловим, з яким потім листується. Згодом він особисто рекомендує йому в учні свого сина Вадима. Як свідчить опублікований у т. 5 «Наукова спадщина М.І. Вавилова (з епістолярного спадку 1911–1928 рр.) лист М.І. Вавилова до Б.К. Єнкена від 3 грудня 1925 р. [80] таке звернення відбулося у другій половині 1911 р.

Після зібрання, на підставі рішення Правління Харківського товариства сільського господарства від 19 січня 1911 р. згідно з доповіддю його президента С.М. Кузнєцова Б.К. Єнкена відряджають на рік до Німеччини, Австрії, Данії і Швеції для ознайомлення з організацією та методикою роботи їх селекційних установ і насінневих господарств, а також торгівлею насінням. Для цього товариство виділило 900 руб., а 2 000 руб. у вигляді допомоги надав Департамент землеробства [81] Ще до поїздки, 2 лютого 1911 р., вчений

отримує підтримку від Харківського товариства сільського господарства облаштувати при Харківській селекційній станції плодовий і декоративний сади [82]. Під час закордонного відрядження працює в Інституті бродильних речовин і крохмального виробництва та Дослідній станції з переробки хлібів у Берліні, а також на селекційних станціях у Галле та Свалєфі (Швеція). Крім того, два семестри навчається на сільськогосподарському відділенні Університету в Галле (Німеччина). 18–22 вересня 1911 р. як єдиний делегат від країни бере участь у 4-й Міжнародній генетичній конференції в Парижі, що відбулася під егідою Національного товариства плодоводів Франції. Головував на зібранні його секретар Рілін-де-Вільморен. Захід зібрав понад 200 фахівців (попередню Лондонську в 1906 р. відвідало тільки 80) і було заслухано 50 доповідей. Як писав Б.К. Єнкен, першочерговим питанням для обговорення стали проблеми спадковості і мінливості, що «... після відкриття знову в 1900 р. Корренсом, Чермаком і де-Фрізом законів Менделя, тобто законів самостійності ознак й закономірності передачі їх в потомстві...», а також появи у 1900 р. «... видатної праці датського ботаніка-біолога Йогансена, який встановив закон «чистих ліній» та робіт Нельсона-Еле з Свалєфа (Швеція) і берлінського професора Є. Баура у 1910–1911 рр. з теорії факторів, на зібранні було продовжено деталізацію і поглиблення розвитку законів Менделя в біологічному відношенні [83]. При цьому мутаційна теорія де-Фріза фактично не розглядалася. Під час конференції разом із іншими учасниками Б.К. Єнкен відвідав Паризьку міську думу, Пастерівський інститут та маєток Вільморена у Верр'єр-Бюстсоні, а також отримав запрошення на вечерю до принца Роланда Бонапарта. Після цього зібрання Б.К. Єнкен відвідує Берлінську пивоварну виставку. За результатами стажування від імені Харківського товариства сільського господарства видав 32-сторінкову брошуру-звіт «Листи із закордону (нотатки селекціонера) (X., 1912) [84]. 31 серпня 1911 р. Б.К. Єнкен надсилає листа до завідувача Бюро з прикладної ботаніки Сільськогосподарського вченого комітету ГУЗіЗ Р.Е. Регеля, в якому висловлює бажання подальшої співпраці в його лавах, розпочатої ще з 1910 р. [85] Вже 28 (15) січня 1912 р.

під час проведення Другого селекційного з'їзду в Петербурзі він знову повертається до роботи у Бюро [86].

Із творчих напрацювань Б.К. Єнкена в період закордонного відрядження у 1911 р. своєю глибиною і фундаментальністю виділяється стаття «Нова течія в галузі селекції» до № 22 журналу «Сільськогосподарський вісник Південно-Сходу», що побачив світ 1 грудня 1911 р. Її слід розглядати як відповідь на публікацію члена редколегії Ф. Берцова у № 20 часопису «Назріла чи потреба для південно-сходу в зоотехнічній дослідній установі». Бориса Карловича, як кажуть, «зачепило» бачення її автора щодо методів покращення місцевих порід. Показавши глибину розуміння проблем селекції і розведення в тваринництві, Б.К. Єнкен на прикладі Німеччини з її повальним захопленням іноземним, коли «іноземцю вірять більше, ніж самому собі», що призвело не до вивчення можливостей місцевих порід, а, як наслідок, до їх втрати для цієї країни, наполягає на широкому розгортанні вітчизняних досліджень зі створення адаптивних порід і сортів рослин через новітні відкриття спадковості й мінливості. При цьому вказував, що «... потрібно зовсім відмовитися від думки перенести сорт чи породу звідкіля б, якою б вона гарною не була, та насадити її у себе», додаючи, що «... можливе таке тільки за обставин, якщо ми маємо в обох випадках однакові природно-історичні умови, або якщо довготривалий науково-обґрунтований дослід доведе можливість доцільної акліматизації». На підставі висловленого, а також взявши за основу проект організації дослідної справи В.В. Вінера з його головним завданням обласної станції вивчати місцеві природно-історичні і культурні умови, учений наполягає на державній потребі створення спеціалізованих зоотехнічних відділів при галузевих інституціях на зміну злучних пунктів чистокровних швіцов, симменталів, арденів, клейдесдалей та ін. як «... єдиний правильний ..., але дещо триваліший...» шлях [87]. Він також формує прикладний бік нового підходу в селекції, коли місцева порода шляхом відбору покращує такі типи, що якнайкраще задовольняють практичні потреби тутешнього сільського господарства. На думку Б.К. Єнкена, саме їх слід схрещувати між собою.

20–26 січня 1912 р. Б.К. Єнкен бере участь в Обласному з'їзді з селекції і насінництва в Петербурзі під головуванням Р.Є. Регеля. Засідання відбулося у приміщенні Імператорського сільськогосподарського музею за сприянням Північного сільськогосподарського товариства на чолі з М.М. Зворикіним [88]. На ньому учений зачитав заяву про необхідність складання періодичних і систематичних оглядів новітньої селекційної та насінневої літератури. До речі, за ініціативою Бориса Карловича першим в країні цю діяльність розпочав друкований орган Харківського товариства сільського господарства – «Південно-Російська сільськогосподарська газета». Враховуючи важливість такого типу інформації для організації повноцінного проведення всього селекційного процесу за пропозицією Б.К. Єнкена з'їздом створюється спеціальна комісія для обґрунтування бюджетної підтримки починанням «Південно-Російської сільськогосподарської газети» через Департамент землеробства Головного управління землеустрою і землеробства [89]. На зібранні учений ініціював ще одну професійну дискусію стосовно перспектив організаційного функціонування сільськогосподарської дослідної справи. Так, виступаючи на засіданні секції плідівництва, він наполягав, що дослідні установи за цією проблемою повинні бути «... відділеннями районних станцій». На противагу більшості вчених була висунута теза про «... розбіжність районів плідівництва з іншими сільськогосподарськими...» або принципами порайонного існування галузевого дослідництва [90]. З невеликою перевагою голосів плідководів їх підхід було прийнято. З часом, бачення Б.К. Єнкена втілювалося в життя на початковому етапі радянської доби через крайові сільськогосподарські дослідні станції, що теж сприяло подальшому розвитку плідівничої галузі в цілому, включаючи питання селекції та розведення. До речі, сам учений називає зібрання у Петербурзі другим всеросійським з'їздом із селекції та насінництва. Щодо ідеї заснування садівничої станції для потреб галузі, то, як пише І. Щоголів у розділі «по Україні» в українському хліборобському ілюстрованому часописі «Рілля», з 1 травня 1913 р. її почали створювати у Сімферополі у вигляді «... першої у Росії спробою станції з

садівництва...» [91]. До завдань новоутворення входило дослідження овочів, овочевих дерев, ґрунтів та розробка заходів із пошуку шляхів найкращого саджання «... овочевих дерев» та захисту від комах і хвороб. Першим директором станції став С.О. Мокржецький.

Не менш активною та державотворчою для потреб організаційного розгортання вітчизняного галузевого дослідництва стала участь Б.К. Єнкена в Першому з'їзді з сільськогосподарської дослідної справи Південно-Східної Європейської Росії і Північного Кавказу 24–26 травня 1912 р. у Ростові-на-Дону, проведеному під егідою Імператорського Доно-Кубано-Терського товариства сільського господарства. У його роботі взяли участь 212 провідних фахівців на пряму з головною метою вирішити питання «... про створення великої сільськогосподарської районної дослідної станції на південному сході Росії» [92]. Мова йшла про обговорення проекту відкриття Південно-Східної обласної сільськогосподарської дослідної станції в Ростові-на-Дону та її структурну побудову. З цього приводу відбулося 24 засідання (4 – загальних, 2 – комісій; 4 – секції рільництва, 2 – її підсекції машиновипробування, 4 – її підсекції селекції і насінництва (під головуванням Б.К. Єнкена), 4 – секції садівництва, виноградарства, виноробства, городництва і спеціальних культур, 2 – тваринництва та 2 – ґрунтознавства і меліорації) [93]. Найбільший інтерес становили доповіді: 1) В.В. Вінера «Завдання обласної дослідної станції», 2) Б.Б. Полинова «Ґрунтово-географічні дослідження і їх зв'язок з організацією дослідних установ», 3) Ф.Б. Яновчика «Основні умови правильного використання даних дослідних полів у практиці польового господарства» та 4) О.М. Челінцева «Особливості економічного устрою сільського господарства» [94]. Вони найповніше відповідали суті основного питання, що виносилося для обговорення на порядок денний зібрання. Як наслідок, були прийняті відповідні постанови для реалізації виконавчою владою. Крім підсекції, на якій головував Б.К. Єнкен, він також брав участь 25 травня на засіданні секції виноградарства, виноробства, садівництва, городництва і плодівництва, а також Комісії з дослідної справи, що відбулася 27 травня

1912 р. вже після офіційного завершення з'їзду [95]. Серед іншого, при розгляді питання про відкриття відділу прикладної ботаніки при обласних дослідних станціях та зосередженні при ньому всієї селекційної справи, Б.К. Єнкен підтримав підхід, запропонований В.Я. Юр'євим та О.С. Астаховим, із тезою, що «... питання достатньо в'яснене для такого приєднання» [96]. Що стосується відділу захисту рослин, то Борис Карлович спочатку висловився про його поділ на ентомологічний та мікологічний у зв'язку з «... різноманітністю методів досліджень», або у вигляді підрозділу відділу рослинництва [97]. Однак після низки зауважень вніс іншу пропозицію, яка була прийнята більшістю при голосуванні, а саме: про необхідність існування єдиного відділу захисту рослин. Свої доповіді Б.К. Єнкен робить на засіданнях підсекції селекції і насінництва: 1) «Основні риси організації обласної станції і зокрема її селекційного відділу», 2) «Організація і діяльність Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції», 3) «Селекційна справа в Західній Європі», 4) «Комітет сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства і його найближчі завдання», 5) «Про організаційно-посередницьке бюро при випробувальній комісії при Харківському товаристві сільського господарства». Велику зацікавленість становили останні дві, опубліковані в «Працях» з'їзду [98]. Зібрання прийняло відповідні постанови щодо реалізації запропонованих нововведень у межах всієї країни, а саме: 1) «... об'єднати дослідні установи на основі сумісної виписки приборів машин та їх випробування...», бо це є «... невідкладною вимогою на часі» та 2) «... з метою такого об'єднання бажано заснувати в даний момент при комітетах сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства організаційно-посередницьке бюро з виписки, обладнання та випробувальні комісії приборів і машин при ньому...» [99]. До речі, першочерговим завданням згаданого посередницького бюро, що свою діяльність поєднувало з Комітетом сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства, стало «... сприяння на засадах взаємодопомоги раціональній організації і обладнанню

дослідних установ, господарств, контрольних станцій, технічних лабораторій та інших аналогічних установ» [100]. Таким чином, вирішувалися нагальні питання технічного оснащення кращим обладнанням для виконання польових та лабораторних досліджень, запроваджувалася їх стандартизація або відповідність регламенту роботи особливо на корпоративних основах заради розв'язання єдиного наукового завдання. Тому не дивно, що це починання Б.К. Єнкена є актуальним і сьогодні на фоні бюджетних проблем із закупівлею новітнього лабораторного обладнання для дослідницького процесу. Серед іншого, зібрання не тільки підтримало існування такого органу як Комітет сільськогосподарського рослинництва при Харківській селекційній станції, але вирішило вийти з клопотанням про його створення і, головне, – фінансування з боку Департаменту землеробства при всіх вже діючих і новостворених обласних станціях.

Між засіданнями Б.К. Єнкен разом із учасниками з'їзду оглянув: 1) постійну виставку землеробських машин і знарядь Доно-Кубано-Терського товариства сільського господарства, 2) Ростово-Нахичеванську-на-Дону сільськогосподарську дослідну станцію, 3) міську бійню у Ростові-на-Дону, 4) в Таганрозі – дослідне поле, промислове садівництво і виноробство М.А. Лакієра, 5) в Ставропольській губернії – міську сільськогосподарську станцію, дослідні поля міського земельного господарства і природничо-історичний музей ім. Г.К. Пправе, 7) в Катеринодарі – міське дослідне поле Кубанської військової сільськогосподарської школи і міське земельне господарство [101].

За активною участю Б.К. Єнкена пошук оптимальної структурованої моделі організаційної побудови сільськогосподарської дослідної станції через фахове обговорення продовжився й надалі. Черговим став I Всеросійський сільськогосподарський з'їзд 1–10 вересня 1913 р. у Києві. Його організатори вважали, що він став «... видатним з'їздом з усіх, що відбувалися під час Виставки...» (Всеросійської (29 травня – 1 жовтня 1913 р.) під Августійшим патронатом Його Імператорської Величності Спадкоємця Царевича і Великого Князя Олексія Миколайовича – *авт.*) [102]. Цей з'їзд, як і, власне, виставка

стали тріумфом всього зробленого на ниві організації агрономічної допомоги населенню. Для того, щоб на захід завітало якомога більше відвідувачів із різних куточків імперії, Міністерство доріг, приміром, для делегацій від 10 до 40 осіб встановило половинну вартість проїзду до Києва [103]. Для цього земські установи видавали відповідні довідки. Як наслідок, тільки з Київщини протягом 7–20 вересня 1913 р. виставку відвідали 1 500 селян-екскурсанти [104].

Що стосується з'їзду, то на зібранні учений виступив із доповідями: 1) «Значення і методика індивідуального і масового відбору», 2) «Завдання схрещування в російських умовах» та 3) «Про невідкладну необхідність дослідження сортів сільськогосподарських рослин» [105]. На з'їзді його обирають спочатку товаришем (заступником), а потім – із шостого засідання секції землеробства – її головою. До речі, на Всеросійському сільськогосподарському з'їзді виникла думка про заснування єдиної загальноросійської агрономічної організації. Для обговорення всіх нагальних питань до оргкомітету надійшло понад 700 назв доповідей і 120 осіб висловили бажання виступити [106]. Як зазначав у своєму повідомленні до з'їзду А.Г. Терниченко, для українських родючих земель, на яких працюють 850–900 із тисячі (а у Данії – 2 на тисячу) неосвічених селян у розрізі імперії, забезпечує 3 000 агрономів (з них 100 – жінок) [107], потрібно негайно розібратися з «... невдалими особливостями агрономічної роботи». Від імені товариства «Український агроном» ним висунуто три тези щодо прийняття у вигляді окремої постанови, а саме про: 1) «... підвищення загальної культури селянства і використання історично утвореної культури з її місцевими ознаками», 2) «... задля цього бажано... вживати народну українську мову..., зрозумілу хліборобській людності...», 3) «... виклад... книг, листів і статей у сільськогосподарських журналах, призначених для підвищення спеціального знання і розуміння кругозору в українських селян-хліборобів..., складати якомога зрозуміліше, народною мовою...» [108]. Для сучасної держави України все висловлене, як не дивно, продовжує залишатися актуальним для втілення.

Після переходу або перетворення Харківської селекційної станції у підрозділ Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції у 1913 р. на чолі з Б.М. Рожественським, Борис Карлович виконує обов'язки завідувача її селекційного відділу, а з 1914 р. через хворобу (туберкульоз) працює рядовим науковим співробітником. До речі, у 1914 р. після загострення хвороби біля восьми тижнів знаходився на лікуванні в м. Рейхігані (Баварія) і Швейцарії [109]. Крім величезної організаційної діяльності зі створення станції, продовжує вести селекційну роботу, в першу чергу, як піонер серед вчених країни, – із соняшником. Цікаво, що коли у найвідомішого вітчизняного селекціонера з культури соняшнику В.С. Пустовойта у 1912 р. запитали, чому він хоче цим займатися, він відповів, що з ним працюють тільки двоє вчених – О.М. Плачек у Саратові та Б.К. Єнкен у Харкові. Хоча, за ради справедливості, слід зауважити, що перші досліди із сортовивчення соняшнику були поставлені створеним у 1890 р. Лохвицьким дослідним полем Лохвицького сільськогосподарського товариства. Заснована, в першу чергу як установа з вивчення культури тютюну, а потім цукрових буряків в маєтку панів Савицьких Лохвицького повіту Полтавської губернії, починаючи з 1895 р., нею закладаються і нові досліди з олійними культурами, включаючи соняшник. На весь комплекс дослідних робіт Департамент землеробства навіть виділив 1 000 руб. Їх наукове керівництво спочатку забезпечував директор Лохвицького дослідного поля, випускник Гори-Горецького землеробського училища П.М. Ломоносов, а потім, з 1896 р. – З.І. Васильєв. У наступні роки цю роботу проводили Г.С. Малець (1898–1902), М.С. Троїцький (1903), М.П. Іванов (1904) і особливо з 1905 р. – М.Г. Ротмістров [110]. Що стосується безпосередньо сортів, то, наприклад, станом на 1910 р. вивчався чорний гризовий місцевого походження та два олійних – панцирний і зеленка селекції Донського дослідного поля. Наукові результати досліджень висвітлювалися у спеціальних «Звітах про діяльність дослідного поля з культури тютюну-махорки, олійних і гречки Лохвицького товариства сільського господарства» [111]. Таким чином, саме Полтавщина є піонером дослідництва для потреб технологічного

сортовивчення соняшнику. Харківщина його фактично продовжила, передусім, для потреб селекції та насінництва. Серед відкриттів Лохвицького дослідного поля – встановлення, що найбільша кількість корзинок соняшнику дає рядовий посів, потім густий просапний, а найменший – рідкий просапний. При цьому зі збільшенням міжрядь зростає і кількість крупних корзинок. Безпосередньо щодо сортів соняшнику, то ще за результатами досліджень 1896–1897 рр. було з'ясовано перевагу сірого гризового над білим гризовим і олійними сортами на фоні глибокої оранки й кількості внесеного гною [112].

16 березня 1912 р. від імені Харківського товариства сільського господарства та § 49 його «Статуту» Б.К. Єнкен при станції створює перший в країні новий орган галузевого координаційного дослідницького впливу – Комітет сільськогосподарського рослинництва, який очолює до від'їзду з Харкова. Його головним завданням стало «... сприяння розвитку сільського господарства, рослинництва на наукових засадах, в першу чергу на півдні Росії, в районі діяльності Товариства...», а також в інших суміжних регіонах у разі згоди на те губернаторів [113]. На реалізацію запропонованого Б.К. Єнкеним розроблено 11 завдань, зокрема: створення секцій і комісій; запровадження колективних дослідів, дослідних і показових ділянок із сортовипробування; анкетування; облаштування виставок, конкурсів і базарів, а також курсів й нарад; проведення з'їздів та екскурсій країною і за кордоном; участь у всеросійських та міжнародних фахових зібраннях, комісіях, товариствах і союзах; заснування спеціалізованих дослідних установ; здійснення громадського контролю над виробництвом і збутом насінневого та посадкового матеріалу тощо, а також облаштування музеїв, заведення племінних книг та реєстрів для видання каталогів сортів, правил і інструкцій.

1 червня 1914 р. за ініціативою Б.К. Єнкена і сприянням цього Комітету відбулася Нарада із пивоварного ячменю під головуванням А.Д. Сенчука [114]. У заході взяли участь діячі Полтавської, Харківської та Катеринославської губернії. У вступному слові Б.К. Єнкен відмітив, що вона є першою в країні для «... представників практики та дослідної справи...», хоча в Америці подібні

заходи широко застосовують як дієвий засіб встановлення взаємовигідної співпраці. Великий інтерес у присутніх викликали доповіді Б.К. Єнкена «Пивоварні ячмені в Західній Європі і їх селекція» [115] та «Про роботу селекційного відділу з пивоварними ячменями» [116]. В останньому виступі, який супроводжувався демонстрацією колекції насіння і колосків, він наголосив, що Харківська селекційна станція розпочала селекційні роботи з пивоварним ячменем з 1910 р. і в основі відбору в трьох напрямках стали акліматизований сорт «Ганна Моравська» і місцевий з Катеринославської губернії. Селекція проводилася індивідуальним відбором, головним чином, шляхом розділення форм і в незначній кількості – методом схрещування. Підсумовуючи, Б.К. Єнкен наголосив про вже налагоджений широкий обмін селекційним матеріалом для цієї роботи з Бюро з прикладної ботаніки і науковими установами Саратовської та Полтавської губерній і Закаспійської області, а також, що: 1) виведення пивоварних ячменів у трьох згаданих напрямках цілком можливе, але має величезні труднощі; 2) місцеві сорти є, скоріш всього, найкращим матеріалом для селекції якнайбільш пристосовані до місцевих умов та 3) необхідний безпосередній обмін між пивоварами, сільськими господарями і селекційним відділом.

Трохи згодом, 15 червня 1914 р. Комітет сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства провів Обласну нараду, присвячену питанню обстеження сільськогосподарських рослин в Харківській губернії та затвердженню його програми. На ньому з доповідями виступили Б.К. Єнкен, М.В. Лясковський, О.П. Ситніков та О.А. Яната. Власне бачення програми обстеження Борис Карлович висловив у двох виступах: 1) заголовному – «Про обстеження сортів сільськогосподарських рослин у зв'язку з іншими дослідженнями» та 2) заключному – «Про обстеження сортів сільськогосподарських рослин» [117]. Було прийнято рішення заслухати отримані експедиційні результати на жовтневій 1914 р. та лютневій 1915 р. нарадах для створення єдиної програми подальших досліджень, а все разом потім представити на генетичному з'їзді в Москві.

Завдячуючи архівам, вдалося достеменно встановити весь величезний обсяг експериментальних робіт з питань селекції, проведених Б.К. Єнкеним на Харківській дослідній станції [118]. Об'єктом його генетичної і методологічної, а також селекційної праці, крім соняшнику, стали озиме жито та ячмінь. Стосовно жита, то він завершив дослідження щодо класифікації типів колосу АВС і їх ботанічних та агрономічних характеристик. Відносно розпочатих робіт: 1) вивчено колір зерна жита та технічні й біологічні властивості скловидного жита, його хлібопекарські та борошномельні властивості; 2) досліджено родоначальне жито шляхом обстеження Ставропольської губернії і старого місця розташування колишнього Баталнашинського відділення та 3) здійснено гібридизаційний аналіз місцевого Немишлянського і Петкузького жита. Також протягом 1914 р. ініціює і керує проведенням піонерських не лише в імперії, а навіть у світі суцільних експедиційних обстежень у ботанічному і біологічному значенні хлібів Харківської губернії на замовлення Харківського губерніяльного земства. У результаті було виявлено 231 зразок озимої пшениці, значна кількість якої належала до типу червоної безостої. У межах цієї діяльності вчений описав культурні сорти жита краю, а також оригінальні іноземні. З ячменем ним проведено: 1) гібридизаційні аналізи до F_y включно з метою встановлення генетичних формул і виявлення факторів гладкоостності та збирання ості, забарвлення та ін.; 2) опис українських та іноземних сортів; 3) опис рас (місцевих для запилювачів); 4) виявлено можливості селекції пивоварних ячменів.

До речі, рішення про проведення у 1914 р. обстеження сортів сільськогосподарських рослин і попередній відбір їх зразків було прийнято 7 травня 1914 р. на засіданні Комітету сільськогосподарського рослинництва під головуванням Б.К. Єнкена і секретарстві роз'їзного селекціонера селекційного відділу Харківської обласної сільськогосподарської станції М.В. Лясковського. Згідно з ним вирішили «... зібрати зразки насіння, а також при можливості колосся сільськогосподарських рослин у губернії від 4 до 5 фун., зокрема систематизувати відомості про розповсюдження в даній

місцевості окремих культур, техніки їх вирощування і деякі показники, що стосуються самих зразків» [119]. Остаточне затвердження відбулося у Харківському губерніальному земстві на підставі проведеного у попередньому році анкетування агрономічного персоналу регіону. На весь комплекс робіт під керівництвом Б.К. Єнкена губземство виділило 4,5 тис. руб.

Незважаючи на те, що згодом вітчизняні історики культури соняшнику стверджували про невдачу спробу Б.К. Єнкена збільшити вміст олії у насінні сортів маслянок [120], тим не менш він закінчив дослідження про вплив самозапилення та розпочав вивчати необхідність його просторової ізоляції. Крім того, ним вперше в Україні створено сорти соняшнику вітчизняної селекції – Зеленка (Харківський 76) та Харківський 27-82, що успішно замінили місцеві маловрожайні й низькоолійні та були відповідно районовані у 1927 і 1930 рр. [121]. Зокрема, проводячи селекційну роботу із соняшником на панцирність і вміст олії, дослідник отримав багато перспективного вихідного матеріалу цієї культури. Також Б.К. Єнкен разом із О.Ф. Гельмером та А.В. Чернишовим методом щорічного й індивідуального відбору вивів сорт озимого жита Немишлянське 953, районований у 1923 р. [122]. Крім того, він займався селекцією Пірнаузького жита та деяких інших: Альпійського, Єлисейського, Заальського тощо. При цьому головними ознаками для відбору стали: скловидне зерно, коротка солома і тип колосу С «плоский, ліроподібний і Б.». Було розпочато схрещування Немишлянського та Петкузького сортів жита та закінчено вивчення впливу добрив на них. Б.К. Єнкен розробив проект і підготував до друку перший номер нового наукового журналу, що концентровано розглядав проблеми селекції та насінництва. Однак, через нестачу коштів і, головне, – хворобу вченого, цей часопис не видали [123]. Встановлено, що мова йде про щоквартальний друкований орган Комітету сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, Харківської селекційної станції, районних дослідних станцій губерньського земства та інших дослідних установ губернії – журнал «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії».

Б.К. Єнкеним була розроблена його структура або рубрики: 1) заголовна стаття; 2) оригінальна стаття науково-публіцистичного і практичного характеру; 3) огляд російської літератури і реферати окремих праць; 4) огляд іноземної літератури і реферати окремих статей; 5) технічні замітки; 6) хроніка: огляд діяльності: а) уряду, б) Харківської обласної селекційної станції і дослідних станцій Губернського земства, в) дослідних установ і окремих господарств губернії, г) видатних вітчизняних та іноземних дослідних установ і господарств, д) земств, сільськогосподарських товариств і населення; 7) виставки, кружки тощо; 8) кореспонденція; 9) практичні замітки; 10) запитання і відповіді; 11) попит і пропозиції посівного матеріалу; 12) оголошення; 13) додатки [124]. Планувалося, що журнал стане в нагоді для фахівців галузевої дослідної справи, суспільної агрономії, земських діячів, селекціонерів-практиків, а також сільських господарів, які цікавляться питаннями сільськогосподарського рослинництва. Концепція першого такого типу видання отримала одностайну схвальну оцінку при обговоренні на Першому з'їзді з сільськогосподарської дослідної справи Південного Сходу і Північного Кавказу, що відбувся 24–26 травня 1912 р. в Ростові-на-Дону.

Серед інших результативних здобутків Б.К. Єнкена цього періоду – розробка проекту насінневого зерносховища на рівні кращих європейських стандартів на замовлення Харківського товариства сільського господарства для місцевої обласної сільськогосподарської селекційної станції. З № 15–16 за 1908 р. «Південно-Російської сільськогосподарської газети» – друкованого органу Харківського товариства сільського господарства (виходить з 1896 р.) Б.К. Єнкен стає завідувачем відділу земського місцевого суспільного життя і урядових рішень, до того ж, півроку є її відповідальним секретарем. На цій посаді зарекомендував себе видатним вітчизняним бібліографом галузевої літератури. Так, тільки за 1908 р. на сторінках цього щотижневика світ побачила 21 його публікація та дві рецензії на нові надходження. Не менші напрацювання вченого і наступного року – 20 публікацій, з яких 15 статей та 5 рецензій. Після від'їзду у відрядження до Європи учений не забував про

«Південно-Російську сільськогосподарську газету» і розмістив у ній цілу серію своїх праць у вигляді «Листів із-за кордону» (замітки селекціонера) (у № 37–49 (1911) та № 2–6 (1912)). Усього протягом 1908–1918 рр. у вищезгаданому часописі опубліковано 57 різноманітних статей. Крім того, за період 1908–1909 рр. у журналі «Хлібороб» ним видруковано 8 подібних авторських публікацій. Значна їх частина, що побачила світ під криптонімами *Б.К.*, *Б.Е.*, а також *Е.* та *Б.* для двотижневика «Сільськогосподарський вісник Південного Заходу», як засвідчив контент-аналіз, присвячена організації дослідництва та впровадженню кращого у виробництво, а інша – доведенню до відома зацікавлених новітнього з іноземного досвіду шляхом перекладу (учений вільно володів німецькою, французькою мовами та розумів англійську). Певний час (півроку) *Б.К. Єнкен* навіть виконує обов'язки редактора не тільки «Південно-Російської сільськогосподарської газети», а ще й журналу «Хлібороб», який теж видавало Харківське товариство сільського господарства на кошти губерніального земства з 1907 р. На додаток, з 1913 р. він увійшов до складу редакції і дописувачів заснованого цим же товариством щомісячного науково-суспільного видання «Агрономічний журнал».

8–10 липня 1916 р. *Б.К. Єнкен* взяв участь у роботі 4-го зібрання уповноважених Товариства споживчих товариств півдня Росії. Успішна діяльність цього об'єднання сприяла значному збільшенню його установчого капіталу порівняно з 1914 р. і досягав 1 207 723 руб., або зріс на 374 %. Як наслідок, зібрання прийняло рішення «... створити фонд власного виробництва, капіталу для купівлі нерухомості і, насамкінець, складський фонд» [125]. Для цього погодили організувати при товаристві олійний, миловарний та шкіряний заводи, млин і пакетну фабрику. Крім того, значні кошти виділялися на культурно-просвітницькі цілі: 1) на облаштування школи імені *О.М. Головчанського* – 1,8 тис. руб., 2) один відсоток всіх прибутків – на створення кооперативного навчального інституту, 3) 3 тис. руб. – на чотирьохтижневі курси, які облаштовував Комітет сприяння сільської кооперації та ін. Такий державницький підхід щодо майбутнього сьогодні не

може не вражати, враховуючи, що відбувався у непрості часи в житті країни, пов'язані з Першою світовою війною. При цьому, ще раз слід відзначити, що тільки вільне творче об'єднання зацікавлених може сприяти подальшому розвитку всіх складових суспільства при різних умовах життя й праці.

Практично відсутні достовірні архівні відомості про діяльність Б.К. Єнкена в роки національних революцій (1917–1920). Через аналіз тогочасних періодичних видань вдалося довести про його рецензійно-бібліографічну співпрацю (на додаток до вже раніше згаданих) із часописом «Хлібороб-Кооператор», що теж видавало Харківське товариство сільського господарства разом із Харківським Союзбанком. До його № 3–4 за 1918 р. вченим підготовлена українською мовою рецензія на публікацію Л. Броніна «До питання про сільськогосподарську кооперацію», яку потім передрукував у своєму першому номері двотижневик сільськогосподарської кооперації та практики сільського господарства «Сільський господар», що побачив світ у липня 1918 р. [126]. Це видання стало головним друкованим органом Центрального Українського сільськогосподарського кооперативного союзу, більш відомого у національній історії як «Централ». Ще одну публікацію Бориса Карловича і теж українською та знову як передрук тепер уже з «Південно-Російської сільськогосподарської газети» опублікував «Сільський господар» у № 7 за 1918 р. [127]. Дві праці Б.К. Єнкена українською мовою знайдено у № 3–4 виданні «Сільський господар» за 1918 р., а саме: «Статті про с.-г. кооперацію. Часопис «Хлібороб-Кооператор» (с. 32–35) і «Полтавська агрономічна нарада по с.-г. кооперації» (с. 46–48), та одну – «Статті по с.-г. кооперації. Часописи «Українська кооперація» (с. 40–42) у № 5–6. До речі, останню свою роботу українською мовою, датовану лютим 1926 р., Б.К. Єнкен видає у № 3–4 часопису «Агроном» – друкованого органу Київської філії Сільськогосподарського наукового комітету України, Київського окрземуправління та Агрономічної секції окрввідділу профспілки «Робітземлісу» [128]. Є підстави стверджувати про існування й інших

публікацій ученого державною мовою. Щодо конкретної організаційної роботи на ниві галузевого дослідництва, то архівних свідчить зовсім обмаль.

Однак розруха господарського й адміністративного життя 1917 р. і фінансова криза земств 1918 р. гостро поставила питання щодо повноцінного функціонування не просто галузевих інституцій, а взагалі дослідництва. Для обговорення виниклої ситуації Харківська обласна сільськогосподарська дослідна станція 18–19 грудня 1918 р. провела Обласну нараду з дослідної справи. На ній із доповідями виступили О.Ф. Гельмер, Г.І. Гуревич, М.А. Єгоров та Б.К. Єнкен. У своєму виступі «До організації дослідної справи» Борис Карлович вніс пропозицію створити особливий орган, який би об'єднав діяльність дослідних установ у регіоні [129]. Таким чином, фактично першим задекларував вже для потреб України тезу, висунуту ще на Першому селекційному з'їзді у Харкові в 1911 р., про державну необхідність мати спеціальний координаційний орган функціонування галузевого дослідництва. До речі, запропонований Б.К. Єнкеним підхід реалізувався в УСРР після остаточного встановлення радянської влади шляхом створення з 1922 р. обласних управлінь з сільськогосподарської дослідної справи.

Від імені Комітету сільськогосподарського рослинництва за участю Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва, агрономічного відділення Харківського університету і Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції Б.К. Єнкен ініціює створення Курсів для підготовки інструкторів з насінневої справи з відкриттям у першій половині 1919 р. [130]. Термін навчання визначався у два семестри: перший – теоретичний (січень – березень), а другий – практичний (квітень – вересень). Для кращих слухачів Міністерством землеробства, земськими і суспільними установами встановлено відповідні стипендії. Для курсів Б.К. Єнкен розробляє «Статут» і програму, а також визначає відповідний перелік предметів для вивчення, а саме: 1) ботаніка (морфологія і біологія), 2) насіннезнавство, 3) методика контролю насіння, 4) організація контрольних станцій, 5) насінництво загальне і часткове, 6) насінництво городнє і квіткове,

7) сортоведення, 8) сортоводство (теорія і методика селекції), 9) часткове сортоводство, 10) організація насінневих і сортових господарств, 11) організація торгівлі насінням, 12) організація суспільного контролю виробництва і торгівлі насінням, 13) організація насінневої справи в державі, 14) насіннева справа за кордоном, 15) хлібна торгівля й елеватори, 16) кооперація у насінневій справі. Ці курси стали першими такого типу в Україні. Сам Б.К. Єнкен до свого від'їзду до Краснодарського краю керує ними та читає лекції у першому семестрі і проводить практичні заняття у першій частині другого семестру. Завдяки знайденим архівам вдалося реконструювати цей непростий, з «білими плямами» період життя та науково-освітньої і громадської діяльності вченого [131, 132].

Краснодарський період (1919–1924)

У зв'язку з черговим різким погіршенням стану здоров'я протягом 19 липня 1919 – 17 травня 1920 р. Б.К. Єнкен проходив лікування у м. Анапі, де, з-поміж іншого, займався виноградарством і виноробством на близько 6 десятинах землі, придбаних раніше за власні кошти. Після одужання і до 16 серпня 1921 р. працював спочатку фахівцем з виноградарства і садівництва, а потім – завідувачем агровідділу Управління радгоспами Анапського району. Упродовж 16 серпня 1921 – 4 травня 1924 р. в Краснодарському краї за основною роботою обіймає посади: спеціаліста з селекції та секретаря Планової комісії Кубано-Чорноморського обласного земельного управління; з 5 травня 1924 р. – очільника відділу страхування від градобиття Кубано-Чорноморського держстраху; до 14 липня 1924 р. – старшого інспектора Кубчорнооблстраху; до 20 грудня 1924 р. – лектора основ сільського господарства і завідувача навчально-показових ділянок Кубанського вищого педагогічного інституту та до 10 січня 1925 р. – педагогічного технікуму. Крім того, тимчасово протягом 1921 р. і до його закриття у 1922 р. читає лекції із загального землеробства у Північнокавказькому сільськогосподарському технікумі. Упродовж 1921–1924 рр. – член Вченого комітету Ради з обстеження Кубанського краю

(згодом перетворений в окремий науково-дослідний інститут) та секретар його сільськогосподарської секції й голова підсекції селекції і насінництва. У 1923–1924 рр. як доцент викладає селекцію і часткове землеробство (хліборобство), а також основи сільського господарства в Кубанському сільськогосподарському технікумі. До 13 липня 1924 р. завідує його дослідним полем. Рік працює фахівцем із селекції у селекційному відділі Кубанської обласної сільськогосподарської дослідної станції. Півроку очолює сільськогосподарську секцію редакційної колегії Кубансько-Чорноморського держгоспвидавництва до моменту його переїзду до м. Ростова. Від його імені видає декілька науково-популярних брошур. Основним здобутком «краснодарського» періоду життя та творчості Б.К. Єнкена стала розробка проекту і його часткова реалізація з організації елітного насінневого розсадника в м. Анапі. Крім того, ним складено план організації насінневої справи на Кубані з Центральним Держнасіннегоспом і мережею маточних розсадників та сортовипробувальних полів, а також проект держконтролю виробництва і торгівлі насінневим матеріалом. Свої думки з цього приводу висвітлює на сторінках регіональних періодичних видань: «Червона Зірка», «Сільськогосподарська кооперація», «Пам'ятка тютюника Кубані», «Червоний прапор», «Радянський станичник» та оприлюднює у доповідях на фахових зібраннях організаційно-дослідницького характеру. За завданням Кубанського відділення Всеросійського агрономічного товариства очолює редакційний відділ і готує декілька номерів його журналу, які, на жаль, не були видані через брак коштів. Крім наукової діяльності, займається й громадською: голова Анапського професійного союзу техніків з сільського господарства, комісії з охорони праці (1920–1921) та його Ревізійної комісії. Згодом стає заступником голови місцевому Кубано-Чорноморському облземуправління в Краснодарі (1921–1923). Трагічні смерті двох синів-погодок і особливо любої дворічної донечки від туберкульозу змусили Б.К. Єнкена разом із сім'єю залишити Кубань знову. Певний «моральний шок» вони вирішили подолати шляхом зміни обстановки

на користь УСРР, уряд якої всіляко на вигідних умовах обіцяв вирішення багатьох проблем.

**Одеський морський порт, Всеукраїнське товариство насінництва
та Сільськогосподарський науковий комітет України**

З 1 грудня 1924 р. Б.К. Єнкен повертається в Україну на посаду завідувача головної лабораторії (державної хлібної інспекції) Одеського морського порту й району, де працює до 29 липня 1925 р. У цей період учений робить спробу підвести підсумки власних досліджень щодо наукових основ класифікації хлібів, а також розробляє методологічні основи діяльності лабораторії. Після цього переїжджає до Харкова. До 1 вересня 1925 р. редагує видання Всеукраїнського товариства насінництва. Запрошення Б.К. Єнкена до створеного 23 березня 1922 р. за ініціативою НКЗС УСРР Всеукраїнського товариства насінництва [133] відбулося з боку його окремих керманічів (О.Ф. Гельмера, В.Я. Юр'єва, М.М. Вольфа, М.М. Кулешова, М.З. Резнікова), з якими він творчо співпрацював на Харківській селекційній станції і вони добре знали його редакторський фаховий професіоналізм. До складу ВТН входило 26 дослідних установ, що проводили селекційно-насінницьку діяльність із зерновими, зернобобовими культурами, травами і цукровим буряком. Першим головою його ради став професор В.І. Сазанов, а правління – М.Д. Ємлакі. Крім основного друкованого органу «Бюлетеня» (виходив з 1923 р.), Б.К. Єнкену довелося редагувати й інші його видання: «Атестат» для 1) зернових, 2) однорічних овочевих (горох, квасоля, гарбуз, томат, салати), 3) дворічних (буряк, морква, капуста, цибуля); «Відомості про господарства, що розмножують посівний матеріал для Всеукраїнського товариства насінництва» та «Бібліографічний покажчик з питань насінневої справи». Крім того, він брав участь у розгортанні діяльності невеличкого музею ВТН, що складався зі зразків насіння, колосся, початків тощо. Всі перераховані завдання відповідали плану або програмі діяльності допоміжного органу ВТН – його науково-дослідного відділу, яким фактично і керує Б.К. Єнкен. Зокрема, підрозділ

здійснював: «а) підготовку та розробку шляхів і методів роботи виробничих відділів товариства пристосовано до науково-експериментальних даних і новітніх теоретичних поглядів у галузі садівництва й насінництва; б) висвітлення діяльності комерційного відділу товариства на основі природно-історичних і статистико-економічних відомостей та оглядів; в) пропаганду науково-теоретичних завдань та досягнень товариства в галузі насіннєвої справи» [134], або всім тим, чим успішно і, головне, – визнано займався Б.К. Єнкен під час роботи на Харківській селекційній станції упродовж 1908–1919 рр., включаючи експедиційні обстеження регіону, які були передбачені п. 1 «Програми» діяльності цього відділу, та її п. 2 щодо висвітлення роботи ВТН на сторінках друкованих органів і спеціалізованих видань від його імені. Є підстави вважати, що Б.К. Єнкен причетний до розробки нормативних документів від імені ВТН щодо організації в УСРР державного контролю за якістю насіння, починаючи з 1926 р., на додаток до запровадженої в 1923 р. апробації сортових посівів [135]. У 1928 р. ВТН реорганізовується в Українську спілку насінницької кооперації, а в червні 1930 р. її ліквідують.

Про серйозність наміру підняти на високий рівень сприйняття науково-видавничої роботи ВТН для потреб не тільки УСРР, але і всієї країни свідчить лист Б.К. Єнкена до академіка М.І. Вавилова. У ньому він, насамперед, висловив бажання прослухати двомісячні курси лекцій при Всесоюзному інституті прикладної ботаніки та нових культур у Ленінграді, враховуючи певну власну відірваність від усього новітнього на ниві селекції і насінництва протягом громадської війни та під час перебування у Краснодарському краї у 1919–1924 рр. На що М.І. Вавилов, добре знаючи фаховий авторитет вченого, зауважив, що «... курси Вам слухати особливо не потрібно...». До речі, як стверджує найавторитетніший український дослідник творчості М.І. Вавилова – В.М. Самородов, його лист від 3 грудня 1925 р. до Б.К. Єнкена є найбільш позитивним проукраїнським. Такий висновок він робить попри ремарку вченого щодо друку статей українською мовою у «Бюлетені» «... і особливо

новоукраїнською...», що, на його погляд, вважалося важким для повноцінного розуміння фахівцями. Як пише сам Микола Іванович: «Я ще якось розбираю Шевченка, Остапа Вишню...», а для розуміння наукових статей (Цингера) йому не просто знайти перекладача, бо «... українську мову знають багато, але новоукраїнська і науково-українська для нашого покоління, вочевидь, недоступна». У своєму листі до М.І. Вавилова, який, на жаль, не зберігся, найімовірніше, Б.К. Єнкен не тільки запросив його опублікувати власні статті та співробітників інституту, а навіть обґрунтував пропозицію про проведення чергового всесоюзного з'їзду селекціонерів. На що М.І. Вавилов відповів: «... потреба... у такому з'їзді дуже велика...» [136]. Підтвердженням такому стало рішення Ради Всесоюзного інституту прикладної ботаніки і нових культур у січні 1926 р. щодо скликання з'їзду упродовж 10–16 січня 1929 р. у Ленінграді [137]. Тривалий процес від прийняття резолюції до її реалізації, у першу чергу, пов'язаний з проблемою узгодження програми, доповідачів, особливо закордонних, екскурсій, тематик виставки тощо з різноманітними партійними органами, а також наркомземами союзних республік, дослідними сільськогосподарськими станціями, науково-дослідними інститутами, сільськогосподарськими навчальними закладами.

Знайдене в архіві «Посвідчення» № 824/14 від 13 квітня 1926 р., видане Всеукраїнським товариством насінництва, на підставі висновку його «... Урядницької Комісії...», засвідчує, що Б.К. Єнкен показав по другій категорії «... при перевірці знання української мови...» [138]. Політика українського діловодства, що широко почала застосовуватися з 1925 р., у світлі обіцяної «ленінської конфедерації» стосувалася всіх складових життя і праці в радянській Україні. Цікаво, що в «Особистому листку відповідального працівника» НКЗС УСРР, датованому 15 травня 1926 р., Б.К. Єнкен пише про свою національність – росіянин [139], а в «Анкетному аркуші» (формулярі) НКО УСРР за 15 травня 1928 р. він уже – український німець, і додає про вміння читати українською [140]. До речі, процес обов'язкового знання української мови для державних службовців відповідав декільком прийнятим

постановам на рівні уряду республіки, виконавчого комітету та партійних органів, а саме: 1) від 1 серпня 1923 р. «Про заходи із забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови»; 2) Пленум ЦК КП(б)У від 5–7 квітня 1925 р. «Про питання районування і українізації» та 3) ухвалення 6 липня 1927 р. ВУЦВК постанови «Про забезпечення рівноправності мов та сприяння розвитку української культури» [141]. Мало того, тогочасна українська виконавча та законодавча влада всіляко сприяла, щоб відомі фахівці своєї справи – етнічні українці (до них через матір відносився і Б.К. Єнкен – *авт.*) верталися на Батьківщину і працювали у різноманітних закладах, установах та організаціях, що функціонували на території УРСР. Крім Б.К. Єнкена, у 1924 р. саме в Україну так повернулися професори Є.В. Бобко, Д.Г. Віленський, О.Н. Соколовський та ін., і, головне, – на роботу до м. Харкова. Таким чином, досить швидко республіка отримала вже добре підготовлених і визнаних у країні кваліфікованих фахівців замість загиблих та тих, хто емігрував з країни у буремні роки громадянської війни. Прикладом реальної галузевої наукової користі для потреб українських земель став переїзд професора Д.Г. Віленського – відомого творця закону гомологічних рядів у ґрунтоутворенні [142], з яким Б.К. Єнкен певний час співпрацював по лінії Ботанічної секції СГНКУ. У 1925 р. Д.Г. Віленський передав насіння культури вика-пикта у селекційний процес Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції [143]. До речі, у 1910–1915 рр. з дикої рослинності Заволжя її виділив професор В.С. Богдан на Краснокутській сільськогосподарській дослідній станції, де з 1915 р. працював Д.Г. Віленський.

У зв'язку зі скороченням посади у ВТН [144] Б.К. Єнкен обирається на вакантну – вченим секретарем Сільськогосподарського наукового комітету України при НКЗС УСРР, затверджену його Президією від 12 травня 1926 р. (протокол № 10) [145]. Ініціатором запрошення, у першу чергу, став колега Б.К. Єнкена по спільній роботі по лінії Харківського товариства сільськогосподарства професор О.А. Яната [146]. Упродовж 1913–1915 рр. той очолював від його імені Контрольну насінневу дослідну станцію, а після

призначення О.Н. Соколовського останнім головою СГНКУ перейшов з посади вченого секретаря його заступником, при цьому залишившись керівником Ботанічної секції СГНКУ. Того ж 12 травня 1926 р. Ботанічна секція Комітету на підставі заяви Б.К. Єнкена, що «... він готовий зайняти посаду наукового секретаря Наукового Комітету УНКЗ за умови продовжити роботи у Ботанічній секції і такій обстановці, яка повною мірою забезпечить можливість постановки науково-секретарської частини Наукового Комітету на відповідну вершину» [147], не тільки залишає його своїм дійсним членом, але з часом призначає головою Бюро нових культур та інтродукції при ній. Учений бере активну участь у науковій роботі, що проводить підсекція культурних рослин і Комісія з ботанічного обстеження культурних польових рослин України по лінії Ботанічної секції СГНКУ.

Крім того, Б.К. Єнкен безпосередньо залучається до виконання всіх обов'язків, передбачених посадовою інструкцією наукового секретаря Комітету, а саме: «... розробляє та ставить науково-організаційні питання, стежить за науковою роботою секцій Комітету, дає попередні висновки і виступає за доповідача у справах, що розглядаються на засіданнях Президії» [148]. Відповідно до службового становища у нього було 8 підлеглих (керуючий секретаріатом, технічний секретар, бухгалтер, рахівник-діловод 1-го розряду, друкарка-стенографістка, друкарка, кур'єр і служник) із загальної кількості працівників у СГНКУ – 57. Крім того, науковому секретарю функціонально підпорядковувалася ще й Загальна секція з її двома бібліотеками у Києві та Харкові, Бібліографічне і Термінологічне бюро, видавнича справа, кореспондентська мережа та зносини із закордоном. До речі, на Б.К. Єнкена покладался основний тягар щодо розробки фактично останнього генеруючого положення про СГНКУ, відповідно до якого він згідно з рішенням Укрнауки від 13 жовтня 1926 р. офіційно став «... центральною Науково-практичною установою Народного Комісаріату земельних справ УСРР» [149]. Таке рішення остаточно затвердила РНК УСРР 23 березня 1927 р. [150]. Після цього діяльність унікального творчого галузевого об'єднання науковців та

освітян, як кажуть, перестала цікавити виконавчу владу і, зрештою, призвела до його остаточної ліквідації 1 жовтня 1927 р. [151]. Згідно із даними «Енциклопедії українознавства» [152], це відбулося за націоналістичні прояви в роботі, що привели до репресій його співробітників. Як свідчать архіви [153], Б.К. Єнкен в якості спеціаліста підсекції культурних рослин Ботанічної секції СГНКУ разом із А.А. Кузьменком, Б.А. Паншиним, М.І. Приходьком, професорами С.Й. Воробйовим, В.В. Колкуновим, В. Любиненком, О.І. Супруненком, О.О. Табенцьким рахується в ній до 22 червня 1927 р., коли згідно з наказом № 111/2000 по НКЗС УСРР всі секції та комісії СГНКУ були ліквідовані [154]. Трохи згодом, відповідно до Постанови РНК УСРР від 29 грудня 1927 р. (протокол № 63/542) «Про реорганізацію Сільськогосподарського наукового комітету України при Наркомземсправ УСРР» на його основі створено Науково-консультаційну раду [155]. До числа її членів Б.К. Єнкен не увійшов. Серед визначних заслуг СГНКУ, що був створений в часи Української держави гетьмана П. Скоропадського згідно із наказом § 162 від 1 жовтня 1918 р. по Міністерству земельних справ [156] під головуванням академіка В.І. Вернадського з 16 жовтня 1918 р. [157], – закладання організаційних підвалин та традицій існування галузевої академічної науки у вигляді Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук з 22 травня 1931 р. [158] (нині – Національна академія аграрних наук України). За час існування СГНКУ (1918–1927) через розгалужену мережу дослідних станцій, полів, лабораторій, філій, опорних пунктів, сортовипробувальних ділянок проводив не тільки спеціальні наукові дослідження, але займався організацією виставок, музеїв, освітньою підготовкою. Кожна секція видавала фахові «Праці». Разом із офіційним друкованим органом «Вісником сільськогосподарської науки» (з 1921 р.) в них репрезентувалися найновіші досягнення українських вчених-аграріїв із підпорядкованих 32 головних науково-дослідних інституцій. До речі, СГНКУ причетний до першої хвилі інституціоналізації сільськогосподарської дослідної справи в Україні як організації, починаючи з 1922 р., шляхом створення НДІ:

насіннезнавства (директор О.А. Яната), селекції (В.В. Колкунов), сільськогосподарської хімії (О.І. Душечкін), експериментального ґрунтознавства (Г.Г. Махов) та синоптично-кон'юктурного (С.Ф. Веселовський) [159]. Якщо вважати, що найбільшими науковими напрацюваннями СГНКУ за час його існування стали: 1) виготовлення першої синтетичної карти ґрунтів України та друкування 10-ти томного видання «Матеріали дослідження ґрунтів України» (керівник Г.Г. Махов), 2) створення української ботанічної класифікації (О.А. Яната) та 3) вивчення особливостей посухостійкості рослин (В.В. Колкунов), Б.К. Єнкен, так чи інакше, причетний до двох останніх, які здійснювалися саме по лінії Ботанічної секції СГНКУ на чолі з професором О.А. Янатою.

1 грудня 1926 р. за власним бажанням та відповідно до наказу № 225/1964 від 2 грудня 1926 р. по Наркомзему УСРР Б.К. Єнкен звільняється з посади вченого секретаря СГНКУ [160]. Але, крім ботанічної секції, він продовжує співпрацювати із СГНКУ на громадських засадах. Так, знаходимо його серед членів Комісії разом із С. Воробйовим, В. Колкуновим, А. Сапегіним, О. Табенцьким, В. Юр'євим та іншими, яким Секцією освіти та популяризації Комітету доручено проводити рецензійно-бібліографічну роботу галузевих видань [161]. Ще до цього (теж на громадських засадах) його професіоналізм як голови Комісії для розробки гідромодульних та меліораційних робіт для вироблення перспективного плану науково-дослідних робіт заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (нині – Біосферний заповідник «Асканія-Нова» імені Ф.Є. Фальц-Фейна НААН) й особливо Фітотехнічної станції при ньому був високо оцінений урядовцями. Рішення про таке призначення ухвалено 12 грудня 1925 р. на засіданні відповідної комісії під головуванням О.Н. Соколовського на виконання постанови РНК УСРР № 19/366 від 9 квітня 1925 р. [162].

Маслівський сорто-насіннєвий технікум ім. К.А. Тимірязєва

З 13 липня 1926 р. Б.К. Єнкен за сумісництвом професор I групи кваліфікації та XVII розряду Маслівського сорто-насіннєвого технікуму ім. К.А. Тимірязєва [163]. з оплатою 171,35 руб. за 12 годин на місяць [164] згідно з дозволом Упрофосвіти НКО УСРР. Учений викладає агрономію (землеведення) і часткову селекцію (злаки: пшениця, жито, ячмінь, кукурудза, овес, бобові, хміль, конопля та ін.), загальну селекцію з генетикою й біометрикою насінництва та зернознавство з борошномельною справою і досвідну справу. Трохи згодом, з 1 жовтня 1927 р., згідно з підписаною з директором закладу Ю.І. Ячевським «Умовою» переходить на постійну роботу до навчального закладу з викладанням згаданих дисциплін із навантаженням 750 годин на рік та щомісячною оплатою 300 крб. [165]. Крім того, завідує створеною ним 7 грудня 1926 р. від імені підсекції культурних рослин Ботанічної секції СГНКУ лабораторією з дослідження технічних властивостей сільськогосподарських рослин, продуктів їх переробки і стандартизації, або борошномельно-хлібопекарсько-олійної [166]. Одночасно є дійсним членом науково-дослідної кафедри ботаніки при Харківському сільськогосподарському інституті НКО УСРР згідно із затвердженням Укрголовнауки з 18 вересня 1926 р. [167] і займається новими культурами. У 1927 р. від Укрголовнауки очолює експедицію з дослідження культурної флори Північного Кавказу у складі восьми осіб [168]. До третього тому «Записок технікуму» готує дві статті: 1) «Сортовий склад місцевих хлібів» та 2) «Про лабораторію хлібопекарських і борошномельних властивостей зерна» [169]. Також призначається головою їх редакційної комісії [170]. Однак, як вдалося встановити, ознайомившись тепер вже з раритетними його п'ятьма томами [171], згадані статті Б.К. Єнкена так і не вийшли.

Цей унікальний галузевий навчальний заклад, що дав країні цілу плеяду видатних вчених-селекціонерів, зокрема: Героя Соціологічної праці, лауреата Ленінської і Державної премії СРСР, академіка ВАСГНІЛ Ф.Г. Кириченка; Героя Соціалістичної праці, Лауреата Ленінської та Державних премій,

академіка ВАСГНІЛ П.Х. Гаркавого; двічі Героя Соціалістичної праці, лауреата Ленінської та Державних премій СРСР та УРСР, академіка АН СРСР та ВАСГНІЛ В.М. Ремесла та професорів П.К. Шкварнікова (1906–2003), С.Я. Краєвого (1906–1984), М.О. Ольшанського та ін. Всі перераховані особистості, як виявилось, у 1926–1928 рр. слухали лекції професора Б.К. Єнкена саме з питань селекції та насінництва, яким згодом присвятили своє творче життя. Феномен цього закладу, безперечно, потребує окремого дослідження. У буремні роки громадянської війни в 100 км від Києва і 2–3 км від знаменитої Миронівської сільськогосподарської дослідної станції у маєтку пруського підданого поміщика Г.Г. Трічелля, що у 1910 р. продав його донці Ф.А. Терещенка – Надії (яка особисто дала на це згоду листом з Лондона), місцевою громадою за рекомендацією священника отця Йова Ярового у 1919 р. створюється сільська гімназія на чолі з викладачем російської мови, літератури і німецької мови Е.Л. Спиридовичем. З остаточним встановленням радянської влади у 1920 р. одному із викладачів гімназії, що мав агрономічну освіту після закінчення Київського політехнічного інституту імені Олександра П. В.І. Іванову Харківським земельним відділом через рішення Наркомзему УСРР запропоновано створити сільськогосподарський технікум (на той час він мав статус вищого навчального закладу). Повноцінну діяльність розпочав у 1921 р. Для викладання запрошено відомих учених. Першим з них з серпня 1922 р. став колишній професор сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту Д.К. Ларіонов (1878–1964). Згодом у 1924 р. до нього долучилися професори А.С. Молостов та О.Р. Ветцер, а на початку 1927 р. – Л.М. Делоне (1891–1969). До їх числа потрібно додати професора Б.К. Паншина з 1926 р, після від'їзду якого (або, як вдалося встановити – переслідувань з боку органів НКВС, що, зрештою, завершилися черговим арештом за «... шкідництво у проведенні колективізації...») [172] Б.К. Єнкен на третьому курсі навчання читає у закладі «селекцію коронеклубнеплодів» у 2 і 3 триместрі 1928/1929 академічного року [173]. Все відбувалося поряд із викладанням інших дисциплін: 1) селекції спеціальної та

2) зернознавства [174]. Окрім цього, був ще й курс «дослідна справа» [175] та завідування за сумісництвом селекційним розсадником, дослідним полем і лабораторією зернознавства з доплатою 20 % до окладу, або 30 руб. [176]. Ще 32,32 руб. він отримував за наукове керівництво 10 дипломників [177]. За спогадами А.В. Пухальського, Б.К. Єнкен з'явився у Маслівському технікумі навесні 1927 р.: «... переїхав із сім'єю на постійне проживання» та читав «... курс селекції цукрового буряку» [178]. Він же пише, що Борис Карлович: «... із числа студентів підібрав собі асистента, студента Ходзінського Адольфа Казимировича...». До вступу до технікуму той працював техніком на Ялтушенській селекційній станції і, зрозуміло, мав належні уявлення про ведення наукової роботи. Саме він відповідав за дослідні з акліматизації нових луб'яних культур, які проводилися під науковим керівництвом Б.К. Єнкена. Заслуховуючи звіти виконавців цієї тематики, студенти і викладачі «... збагачували знання з дослідної справи» [179]. До речі, практично всі польові і вегетаційні дослідні студенти, починаючи з першого курсу, під проводом викладачів, проводили на Миронівській дослідній станції, а також у підсобному господарстві, що розміщувалося в чотирьох кілометрах від с. Маслівка. Так, наприклад, стажер Б.К. Єнкена – С.Е. Прозора свої спеціальні дослідження за темою: «Розміщення цукру в цукрових буряках» провів на Миронівській дослідній станції. Кваліфікаційна комісія Маслівського сортівничо-насінного технікуму на своєму засіданні 27 травня 1927 р. під головуванням директора закладу М.П. Луковського і секретаря – завідувача навчальною частиною В.В. Боровського визнала його роботу такою, що «... цілковито відбиває в собі вміння абітурієнта пристосовувати свої теоретичні знання до конкретних життєвих питань...» і у постановочній частині рекомендувала її опублікувати у черговому томі «Записок Маслівського сортівничо-насінного технікуму» [180]. До речі, до цього 17 лютого 1927 р. С.Б. Прозора після проходження практики на Одеській крайовій сільськогосподарській селекційній станції на засіданні кваліфікаційної комісії технікуму захистив свою дипломну роботу на тему: «Ботанічний склад сортів

пшениці, що вивчався з 1910–1924 рр. на Миронівській селекстанції». Вона була виконана теж під науковим керівництвом професора Б.К. Єнкена і кваліфікувала претендента на агронома-насінневода [181]. Вдалося встановити окремі відомості і про інших дипломників ученого. У своїй статті до тому 3 «Записок Маслівського сортівничо-насінневого технікуму ім. Тимірязєва» А.С. Молостов згадує прізвище студента Ф. Сторниченка, який виконав свою кандидатську дисертацію і захистив у 1927 р. Вона була присвячена вивченню ходу росту кореневої системи соняшнику, результати якої професор тільки обробив [182]. Як свідчать архіви, не завжди весь процес кваліфікації проходив, як кажуть, гладко. Так, роботу стажера Куцевола «Кореляція взаємин між поверхневою площею всього листа у цукрового буряку та цукристістю», що виконувалася під науковим керівництвом професора А.С. Молостова, була «нешадно» розкритикована рецензентами Б.К. Єнкеним та завідувачем селекційного відділу Миронівської дослідної станції Т.М. Єремєєвим за методичні помилки, що виникли «... цілковито не залежно від волі абітурієнта...» [183], а з провини того, хто поставив проблему. За період свого існування 1921–1937 рр. Маслівський технікум (Інститут селекції і насінництва ім. К.А. Тимірязєва) здійснив всього 13 випусків студентів (30–40 щорічно), що стали фахівцями з рільництва, тваринництва, городництва, садівництва, бджільництва, борошномельної справи, сільськогосподарських машин. Крім того, вони володіли гарними навичками ще й у столярній, слюсарній і токарній справах, а окремі бажаючі досягнули шкіряну та миловарну.

1 вересня 1927 р. Б.К. Єнкен організовує й очолює Київську лабораторію з вивчення хлібопекарських і борошномельних властивостей зерна по лінії Сорта-насінневого управління Цукротресту, що було створене наприкінці грудня 1921 р. Свою повноцінну діяльність трест розпочав з 1922 р. Додаткове навантаження СНУ не дає можливості Б.К.Єнкену повноцінно зосередитися на викладацькій роботі. Тому 7 червня 1928 р. він пише заяву на звільнення, на що 8 червня 1928 р. Правління технікуму своєю Постановою (§ 5 протоколу № 26) дає згоду. Відповідний наказ за № 143 (§ 1) по навчальному закладу вийшов

22 червня 1928 р. Незважаючи на перехід на іншу роботу і переїзд до Києва з червня 1928 р. [184], учений все ж таки працює в ньому за сумісництвом аж до 1929 р. включно. При цьому доводить до захисту кандидатські (дипломні) роботи з селекції і зернознавства своїх стажерів. Сорти озимого жита та ячменю, створені Б.К. Єнкеним ще на Харківській селекційній станції, продовжують залишатися у дослідженнях студентів та викладачів Маслівського технікуму і в наступні роки [185],

До речі, перехід Б.К. Єнкена на постійну роботу до СНУ був не випадковим, оскільки діяльність Управління у другій половині 20-х рр. минулого століття стає надзвичайно активною й державницько-необхідною з питань виявлення найкращих сортів польових культур (буряк, зернові, бобові), вивчення умов розмноження насіння (насінневі розсадники) і поширення цукробурякової культури у нових районах СРСР. Не менш важливою була науково-організаційна діяльність з питань ентомології, фітопатології і сільськогосподарської мікробіології. Для цих цілей функціонувало 5 дослідних станцій по лінії профільного наркомату. Крім того, за ініціативою СНУ у 1922 р. при Київському політехнічному інституті створено Науковий інститут селекції науково-навчального напрямку. Його головним завданням визначено розробку методів селекції цукрових буряків, хлібних зернових і зернобобових як основних культур сівозмін для вирощування цукрових буряків. Така інтенсифікація селекційної й насінницької роботи дала змогу у 1929 р. відмовитися від імпорту насіння цукрових буряків. У цій справі активну участь взяли й інші установи, зокрема Київська лабораторія з вивчення хлібопекарських і борошномельних властивостей, яку організував і очолював Б.К. Єнкен. Після розпочатих реорганізаційних процесів у СНУ, пов'язаних, у першу чергу зі створенням у 1927 р. Українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості, вчений змушений у середині 1928 р. залишити свою посаду і перейти на аналогічну до Всеукраїнського торговельного музею. Він був створений у 1926 р. на основі експонатів Київського Контрактового ярмарку. Всі наступні заходи такого типу було

вирішено проводити саме у цьому закладі. На нього покладалося вивчення питань щодо організації товаророзподільчого апарату та його раціоналізації, будівництва зразкових кооперативних крамниць тощо. Для цього поряд з економічним відділом, експертним підрозділом, бібліотекою у справах торгівлі та крамування працювала лабораторія з борошномельного-хлібопекарського випробування зерна, яку наприкінці 1928 р. очолив Б.К. Єнкен. Він відповідав за постійно діючу колекцію харчових продуктів, що розміщувалася на третьому поверсі будинку № 2–6 на Червоній площі (нині – Контрактова) в Києві [186]. Функціональна діяльність торговельного музею за порівняно короткий проміжок часу значно розширилася. Як наслідок, наприкінці 1929 р. відповідно до рішення уряду республіки він був перетворений на Державний науково-дослідний інститут економіки, техніки й раціоналізації торгівлі. Після недовготривалої праці в ньому на початку 1930 р. учений знову повертається до роботи на Харківській обласній сільськогосподарській дослідній станції.

Саме від Всеукраїнського торговельного музею Б.К. Єнкен разом із сином Вадимом, який представляв лабораторію Північнокавказького відділення ВІПБ та НК, бере участь у роботі Всесоюзного з'їзду з генетики, селекції, насінництва і племінного тваринництва, що відбувся 10–16 січня 1929 р. у Ленінграді [187]. У 250 доповідях, заслуханих на зібранні, було підведено підсумки тієї величезної наукової роботи за останні роки в країні у галузі генетики, прикладної ботаніки, прикладної зоології та селекції, і, головне – окреслені шляхи нових галузевих досліджень. Крім того, на ньому було заплановано для втілення цілу низку практичних заходів із селекції, насінництва та племінного тваринництва, які забезпечили досить стрімке підвищення продуктивності полі і ферм в умовах колгоспного виробництва, що набрав обертів. Вдалим доповненням до всього вже зробленого та наміченого на перспективу на з'їзді стала спеціальна виставка з 943 експонатів від 41 установи. Від України були представлені різноманітні зразки культурних рослин, передусім, сортів, а також насіння, хутра, таблиць, діапозитивів тощо [188]. Разом із сином учений взяв участь у численних екскурсіях до

Інституту прикладної ботаніки та його відділу генетики і селекції при Діткосельській станції, Державного інституту дослідної агрономії, Ботанічного саду, Фізіологічного інституту академіка Павлова, Пулковської обсерваторії, а також Ермітажу, Катеринівського і Олександрійського палаців, Петропавлівської цитаделі і на Волхобудівництво.

Розпочаті в країні політичні репресії особливо у справі «Спілки визволення України» або першого сфабрикованого політичного процесу проти культурно-просвітницької та наукової еліти України з об'єктивних причин не могли не торкнутися вченого. Ще більше занепокоєння викликали масові арешти у справі «Контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві України», коли було позбавлено волі 46 галузевих фахівців-працівників НКЗ УСРР, Укрсільбанку, «Укрнасіносоюзу», науково-дослідних інститутів та станцій аграрного профілю [189]. Але справжній жах викликав «сценарій» у справі «Трудової селянської партії» та її «української філії» із 1 114 особами, позбавленими волі, з яких 144 – з УСРР. Величезний супротив освічених фахівців до проголошеного на листопадовому 1929 р. Пленумі ЦК ВКП(б) до кінця не обґрунтованого курсу, спрямованого на суцільну колективізацію, разом й індустріалізацію, за один рік привів до масових судових процесів. Осередком «розправи» визначили міфічну партію «Селянська Росія», створену С. Масловим закордоном у 1926–1927 рр. Її керманичем був «призначений» директор Кон'юнктурного інституту Наркомату фінансів СРСР, керівник управління сільськогосподарської економіки і політики НКЗ СРСР професор М. Кондратьєв, а в УСРР такої «честі» удостоєний професор І.П. Коротков (він був одружений на сестрі дружини С. Маслова). Вважається, що українська філія ТСП своє існування розпочала з Всеукраїнського агрономічного товариства в 1921 р., а потім перейшла під «крило» НКЗС УСРР. Органи ДПУ УСРР встановили, що нібито функціонувало 17 окружних філій ТКП у різних місцях республіки [190]. Здається, що попри все, Всевишній все-таки оберігав Бориса Карловича. Бо, переглядаючи список заарештованих у справі ТСП (її координаційним центром

був визнаний Харків), розумієш, що в 1930 р. сільськогосподарській дослідній справі в Україні був нанесений нещадний удар, від якого вдалося, як кажуть, оговтатися вже у 60-х рр. минулого століття. Тільки декілька прізвищ заарештованих, яких добре знав і з якими співпрацював Б.К. Єнкен: К.Л. Вербецький (директор Контрольно-насіннової станції НКЗ УСРР), І.А. Вовк (зав. відділу захисту рослин НКЗС УСРР), М.Ф. Гладкій (зав. відділу рільництва Полтавської дослідної станції), І.І. Доленко (зав. відділу сільськогосподарських курсів при НКЗС УСРР), С.Е. Дувін (директор Поліської дослідної станції), Г.І. Жуков (директор Лохвицької дослідної станції), П.І. Лещенко (заступник директора Полтавської дослідної станції), В.І. Сазанов (директор Полтавської дослідної станції) та ін. доводять про те, чому «оспівана» Б.К. Єнкеним Полтавська дослідна станція з 1930 р. фактично втратила свій видатний генеруючий вплив щодо подальшого розвитку вітчизняного галузевого дослідництва. Теж саме стосується і Поліської, Лохвицької, Носівської сільськогосподарських дослідних станцій. Їх просто «розчинили» разом із галузевим дослідництвом у класичному розумінні в радянській дійсності сприйняття демократичного централізму у трактуванні Й. Сталіна та його намісників на місцях, що для аграрної науки зрештою завершилася «лисенківщина».

Фінансові проблеми, що ніколи не полишали сім'ю Б.К. Єнкена, постійно вимагали змін у роботі для можливості покращити матеріальне становище досить великої родини, в якій ні дружина, ні її батьки, ні тітка з небогою не працювали. Не додавала оптимізму і постійна загроза арешту за «якоюсь черговою справою по лінії компетентних органів», що активно розпочали з'являтися фактично щорічно, починаючи з кінця 20-х рр. минулого століття.

Кубанський СГІ та Кубанська дослідна станція ВІР

Однак через інші сімейні обставини (його син Вадим після закінчення агрономічного факультету Кубанського СГІ у 1925 р. був направлений на Кубанську дослідну станцію ВНДІ рослинництва, розташовану в селищі

«Ботаніка» Гулькевичеського району, де пройшов шлях від старшого лаборанта до директора) [191] на початку 1930 р. Б.К. Єнкен змушений знову повернутися ненадовго до Харкова, а потім – до Кубанського сільськогосподарського інституту (нині – Кубанський державний аграрний університет), де він колись уже працював. Після арешту першого завідувача кафедри селекції і насінництва, створеної у 1926 р. при вузі, майбутнього всесвітньовідомого селекціонера з соняшнику, академіка, лауреата Ленінської та Державної премій, двічі Героя Соціалістичної Праці, але на той час ще доцента В.С. Пустовойта, у 1930 р. Б.К. Єнкена обирають її очільником. Однак за станом здоров'я у 1933 р. він був змушений залишити завідування кафедрою і перейти спочатку на посаду її професора, а потім взагалі з 1935 р. очолити наукову бібліотеку Кубанської дослідної станції ВІР (нині – ДНУ «Інститут олійних культур ім. В.С. Пустовойта» РАСГН) [192]. Перехід від активної науково-освітньої роботи до рутинної бібліотечної був пов'язаний із новим загостренням бронхіальної астми, яка хвилями «дошкуляла» Б.К. Єнкену практично все творче життя. Однак ніщо його не зупиняло щодня педантично виконувати свої службові обов'язки. Ученим не просто був упорядкований наявний бібліотечний фонд, а значно розширений новітньою галузевою літературою, яка, на його прохання, надходила від колег з усіх куточків країни. Таким чином, ще раз довівши, що без бібліотеки галузева дослідна інституція будь-якого рівня повноцінно функціонувати не може. До речі, саме на дослідній станції відбулася остання особиста зустріч Б.К. Єнкена з академіком М.І. Вавиловим. Як згадує його онука Ольга Вадимівна, у середині 30-х рр. минулого століття Микола Іванович не тільки оглянув всі ділянки установи (про що нагадують світлини, що зберігаються в її музеї), але відвідав їхню домівку та особисто вручив їй коробку московських цукерок. На жаль, як свідчить «архівна довідка» ДНЗ Всеросійського НДІ рису, документів цього періоду життя та творчості Б.К. Єнкена не збереглося [193]. Це ж стосується і ДНЗ Кубанська дослідна станція Всеросійського НДІ рослинництва ім. М.І. Вавилова РАСГН [194].

З початком Другої світової війни Б.К. Єнкен за віком і станом здоров'я не від'їжджає разом із колективом станції на чолі з сином В.Б. Єнкеним у ніч проти 4 серпня 1942 р. до Красноуфимська Свердловської області в евакуацію. За доносом разом із дружиною арештовується німцями. Як кажуть, долю, що прямо вела до розстрілу, вирішив паспорт громадянина Російської імперії, в якому зазначено, що за національністю він «свій» – німець. Згодом робить все можливе, щоб наказ коменданта гарнізону про знищення селища Отрада Кубанська і приміщення дослідної станції не був виконаний. З цього приводу особисто зустрівся з німецьким командуванням. Не випадково, з березня 1943 р. Кубанська дослідна станція під керівництвом його сина – В.Б. Єнкена розпочала свою повноцінну діяльність. У світлі цих подій мешканці селища і теперішнього вже інституту із вдячністю згадують про Б.К. Єнкена як факт своєї історії.

Б.К. Єнкен пішов із життя в 1943 р. після звільнення станції від окупантів. Похований на старому Отраднo-Кубанському цвинтарі біля селища Ботанічне. На жаль, ні його могила, ні дружини не збереглися. Творча спадщина цього знаного дослідника налічує 114 наукових та науково-популярних праць. Вона відзначається багатогранністю для потреб рослинництва, селекції та насінництва, географічних обстежень, суспільної агрономії, кооперації сільськогосподарської бібліографії та історії сільськогосподарської дослідної справи. Хоча, сам він ще у 1925 р. [195] вважав, що спеціальних наукових праць не підготував через часті хвороби, і, як наслідок, не зміг узагальнити все зроблене ним, у першу чергу під час роботи на Харківській сільськогосподарській дослідній станції. На його погляд, науковий характер мали опубліковані доповіді у «Працях» різноманітних фахових з'їздів і конференцій. Знайомство з ними доводить, що Б.К. Єнкен був великим знавцем та методологом вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань й організації, особливо для потреб селекції і насінництва, не кажучи вже, як історик напрому.

Справу батька успішно перейняв його син, учень академіка М.І. Вавилова – В.Б. Єнкен (24.09.1900–26.01.1981), доктор сільськогосподарських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки РРФСР, автор 12 районованих сортів сої, нуту, ячменя, чини і близько 100 наукових праць, у тому числі – 10 брошур, книг і монографій по зернобобовим культурам, монографу роду *Glycine L (soe)*. Його 662-сторінкова монографія «Соя» (М., 1959) і до сьогодні вважається кращою як у Росії, так і за її межами. Як пише Л.Г. Щелко, свої перші наукові дослідження на Кубанській дослідній станції, зокрема у вигляді дипломної роботи при закінченні Кубанського СГІ В.Б. Єнкен «... провів з колекцією ячменю... [196], або культурою, що разом із соняшником принесла селекційну славу і його видатному, не заслужено забутому батькові – Борису Карловичу Єнкену. Як кажуть, «підтримали» на науковій ниві діда й батька онуки Бориса Карловича – Ольга та Тетяна, які захистили кандидатські дисертації теж агробіологічного спрямування [197].

На основі проведеного історико-архівного та бібліографічного дослідження встановлено:

1. Повітовому, а згодом губернському агроному Б.К. Єнкену за період 1900–1908 рр. вдалося запровадити, в першу чергу, у Петровському, Вольському, Тамбовському, Аткарському повітах, а також у всій Саратовській губернії все краще, що мала на той час суспільна агрономія, що розгорнула свою діяльність в імперії наприкінці 90-х рр. XIX ст. Як і її творці – О.Ф. Фортунатов та В.Г. Бажаєв, Б.К. Єнкен максимально побудував всю систему організації надання агрономічної допомоги населенню в регіоні, насамперед, базуючись на новітніх здобутках вітчизняної галузевої науки (сівозміни, системи удобрення, технології тощо), а також на кращому з іноземної, особливо стосовно технічного забезпечення. У цей період життя всіляко сприяє заснуванню місцевих дослідних станцій та полів для потреб наукового забезпечення ведення сільського господарства. Яскравим прикладом є його участь у підготовчих заходах зі створення Саратовської сільськогосподарської дослідної станції.

2. Найбільш продуктивно для потреб вітчизняного галузевого дослідництва Б.К.Єнкен напрацював протягом 1908–1919 рр. на Харківській селекційній, а згодом обласній сільськогосподарській дослідній станції. Із самого початку стає дієвим учасником запровадження проголошеної у 1908 р. В.В. Вінером обласної організації галузевого дослідництва. Окремо слід сказати про внесок Б.К. Єнкена в організацію досліджень з питань селекції і насінництва як дієвого важеля всього комплексу системних наукових досліджень для потреб сільського господарства з єдиним координаційним центром. Він особисто під науковим керівництвом професора П.В. Будріна причетний до початку спеціальних селекційних наукових досліджень з культурою соняшником в Україні. Не менш знаковими для країни з цього приводу є його селекційні роботи зі створення нових сортів озимого жита та ячменю. Низкою своїх доповідей на загальнодержавних та регіональних рівнях безпосередньо брав участь у відпрацюванні оптимальної структурної моделі обласної організації сільськогосподарської дослідної справи. Успіхи від такого дослідництва, зрештою, привели до підвищення продуктивності полів та ферм і, як наслідок, збільшили бюджетні асигнування на аграрний сектор з 2 999 864 руб. у 1901 р. до 101 908 792 руб. у 1911 р. або на 419 % [198]. У свою чергу, майже вчетверо зросли витрати на утримання Департаменту землеробства (2 млн. 693 тис. 500 руб) і його дослідницьку мережу, що станом на 1911 р. становили 1 млн. 687 тис. 842 руб., а також на галузеві освітні заклади (3 млн. 159 тис. 320 руб.). Сам Б.К. Єнкен у рецензії на «Проект організації порайонного вивчення сільського господарства» В.В. Вінера, що передбачав поділ країни на фізико-географічні райони за даними ґрунтових, ботаніко-географічних, кліматичних і сільськогосподарсько-статистичних досліджень, писав, що той увібрав у себе все краще від попередників (Докучаєв, Костичев, Сибірцев), а також американської організації дослідної справи, що полягала у «... концентрації науково-експериментальних завдань і сил на районних станціях, з перенесенням польових дослідів на дослідні поля...». Це давало підстави «... поставити дослідну справу на міцний ґрунт

для правильного розвитку її діяльності» [199]. Серед структурних піонерських новобудов, запропонованих Б.К. Єнкеним для потреб обласної організації ведення дослідництва, – Комітет сільськогосподарського рослинництва, а також Організаційно-посередницьке бюро з виписки, обладнання та Випробувальна комісія приборів машин при ньому. Обидві одиниці стали обов'язковими для всіх існуючих та новостворених обласних сільськогосподарських дослідних станцій. Для фундаментального вивчення наукових проблем селекції ученим запроваджено обов'язкове експедиційне дослідження культур регіону в агробіологічному відношенні. Для потреб об'єднання зусиль науки і практики – проведення спеціалізованих з'їздів (ініціював і провів Перший з'їзд із пивоварного ячменю). З метою репрезентації новітнього в селекції і насінництві – запровадження спеціалізованих курсів за обов'язковою участю науковців. Учений також першим запропонував спеціальний орган для координації галузевих наукових досліджень у регіоні, а також для потреб селекції на рівні імперії. Він також першим науково обґрунтував створення спеціалізованого товариства селекції сільськогосподарських рослин і насінництва півдня Росії, що втілювалося в життя в Україні за радянської доби у вигляді Всеукраїнського товариства насінництва з 1922 р. За все перераховане є підстави віднести Б.К. Єнкена до когорти видатних послідовників справи – професорів Д.І. Менделєєва, В.В. Докучаєва, І.О. Стебута, П.А. Костичева, А.Є. Зайкевича та ін., а також академіка В.І. Вернадського щодо становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації і складової культури нації та природознавства. Ще вагоміший його внесок разом із професорами О.Ф. Баталіним, П.В. Будріним, Р.Є. Регелем, Д.Л. Рудзинським, А.П. Семполовським та академіком М.І. Вавиловим у становлення й розвиток в країні науки – селекції та насінництва (контрольно-насіневої справи), а також генетики. Саме завдяки активній державотворчій діяльності П.В. Будріна та Б.К. Єнкена протягом 1908–1911 рр. через законопроект «Про насадження сільськогосподарських дослідних установ»,

прийнятий Держдумою Росії у 1912 р., при всіх обласних галузевих дослідних станціях обов'язково створювали селекційні відділи.

3. Б.К. Єнкена можна вважати піонером вітчизняної сільськогосподарської наукової бібліографії з питань селекції та насінництва через друкований орган Харківського товариства сільського господарства – «Південно-Російську сільськогосподарську газету», починаючи з 1908 р.

4. Не менш вагомий внесок Б.К. Єнкена в організацію науково-освітнього процесу з питань селекції та насінництва як Росії, так і України. Ним підготовлена ціла плеяда згодом видатних вчених-селекціонерів світового виміру: академіків Ф.Г. Кириченка (1904–1988), П.Х. Гаркавого (1908–1984) та В.М. Ремесла (1907–1983).

5. Б.К. Єнкен має пряме відношення до становлення й розвитку всесвітньовідомого Харківського наукового центру з селекції сільськогосподарських рослин, який сьогодні очолює фактично продовжувач запровадженої ним у 1909 р. справи з селекції соняшнику – академік В.В. Кириченко. Почавши селекційні роботи на Харківській селекційній станції у 1909 р. з невеликим штатом працівників (П.В. Будрін, Б.К. Єнкен, старші фахівці Департаменту землеробства з селекції сільськогосподарських рослин П.П. Корхов і П.А. Пахомов, два практиканти і три студенти) [200], сучасний Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН – найбільша селекційна установа країни не просто за набором досліджуваних культур, а за визнанням у фаховому середовищі світу. Б.К. Єнкеним створено для його теперішніх здобутків перший сорт соняшнику та озимого жита (у співавторстві) в Україні, що були районовані. Головне, що на Харківській селекційній станції під науковим керівництвом професора П.В. Будріна з 1908 р. Б.К. Єнкен розпочав займатися тим, про що згодом влучно зауважував академік М.І. Вавилов у своїй пленарній доповіді «Проблема походження культурних рослин у сучасному розумінні» на Першому Всесоюзному з'їзді з генетики, селекції, насінництва і племінного тваринництва 10 січня 1929 р. у Ленінграді: «На відміну від ХІХ століття дослідник підходить тепер до проблеми походження організмів, у

першу чергу як експериментатор, як інженер», і додавав: «Старе рішення питання про походження тієї чи іншої культурної рослини або тварини з віднесення його до Старого чи Нового світу, зі встановлення приблизних родинних зв'язків диких і культурних рослин, більшої чи меншої давності рослин чи тварин – нас тепер не задовольняє» [201]. Таким чином, Борис Карлович одним із перших у країні почав займатися динамічним виведенням нових сортів на науковій основі всього селекційного процесу та для насінницьких потреб.

6. Вперше відтворено творчий доробок Б.К. Єнкена, що складається з 114 наукових та науково-популярних праць, брошур і рецензій тільки за 1905–1926 рр., написаних переважно російською та українською мовами, й систематизовано доступну історіографію про вченого. Решта, в першу чергу за період 1919–1943 рр., на жаль, поки що недоступна.

7. Серія історичних і біографічних праць ученого, присвячених історії зародження, становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи і місця в цьому процесі Полтавського дослідного поля, піднімають його не просто на рівень А.А. Вербіна, В.В. Вінера, О.Г. Дояренка, Н.К. Недокучаєва, К.А. Тімірязєва та ін., а з окремих класичних сьогодні контекстових підходів – на піонерське перше місце.

8. На підставі проведених досліджень життя та творчість Б.К. Єнкена умовно можна поділити на 10 періодів:

I. *Тамбовський (1873–1894)* – здобуття початкової та середньої освіти та виявлення здібностей до природознавчих дисциплін;

II. *Ризький (1894–1900)* – отримує фахову агрономічну освіту та формується науково-освітній погляд для потреб суспільної агрономії;

III. *Саратовський (1900–1908)* – спрямований на максимальне запровадження новітніх знань для потреб суспільної агрономії в регіоні;

IV. *Перший Харківський (1908–1919)* – наукова та організаторська робота з питань селекції та насінництва, а також сільськогосподарської дослідної справи;

V. *Перший Краснодарський (1919–1924)* – виробничо-практична галузева науково-освітня діяльність у державних установах та навчальних закладах Краснодарського краю;

VI. *Одеський (1924–1925)* – виробничо-наукова праця у місцевому порту;

VII. *Другий Харківський (1925–1926)* – редакторська та науково-організаційна робота у Сільськогосподарському науковому комітеті України та Всеукраїнському товаристві насінництва;

VIII. *Маслівський (1926–1929)* – викладацько-наукова діяльність у Маслівському сортівничо-насінневному технікумі ім. К.А. Тимірязєва;

IX. *Київський (1928–1929)* – завідування борошномельно-хлібопекарською лабораторією випробування зерна спочатку при Сорто-насінневному управлінні Цукротресту, а потім Всеукраїнському торговельному музеї. Декілька місяців на початку 1930 р. знову працював на Харківській обласній сільськогосподарській дослідній станції.

X. *Другий Краснодарський (1930–1943)* – викладацька діяльність у Краснодарському СГІ та бібліотечна – на Краснодарській дослідній станції ВІР.

Список використаних джерел

1. *Вергунов В. А.* Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – К. : Аграрна наука, 2012. – 416 с. – (Іст. – бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 68).
2. *Вербин А. А.* Очерки по развитию отечественной агрономии: введение в агрономии / А. А. Вербин. – М. : Сов. наука, 1958. – С. 2.
3. *Недокучаев Н. К.* Опытное дело в полеводстве: теория и практика / Н. К. Недокучаев. – М. : Госиздат им. Н. Бухарина, 1929. – С. 9–19.
4. *Вергунов В. А.* В. В. Докучаев і становлення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації (до 130-річчя виходу книги «Російський чорнозем») : наук. доп. / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ФОП Д.Ю. Корзун, 2013. – 36 с.
5. *Вергунов В. А.* Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля) : наук. доп. / В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ. – К. : ФОП Корзун Д.Ю., 2014. – 28 с.
6. *Недокучаев Н. К.* Опытное дело в полеводстве: теория и практика / Н. К. Недокучаев. – М. : Госиздат им. Н. Бухарина, 1929. – С. 9–19.
7. *Енкен Б. К.* Развитие опытного дела в России и его современное положение / Б. К. Енкен. – Полтава: Электр. Типо-литограф. И. Л. Фришберга, 1909. – С. 52.
8. *Енкен Б.* Необходимость созыва Всероссийских съездов по отдельным отраслям опытного дела и немедленной организации областных съездов (комитетов) на местах / Б. Енкен // Труды Первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семян: материалы, Харьков, 10–15 января 1911 г / под ред. П. В. Будрина,

А. А. Потєбни, Б. М. Рожественского и Л. П. Сокальского. – Х., 1911. – Вып. 4 : Доклады. – С. 92.

9. *Вергунов В. А.* Діяльність В.І. Вернадського зі становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації (до 150-річчя від дня народження В.І. Вернадського) : наук. доп. / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ФОП Корзун Д.Ю., 2013. – 20 с.

10. *Енкен Б.* Необходимость созыва Всероссийских съездов по отдельным отраслям опытного дела и немедленной организации областных съездов (комитетов) на местах / Б. Енкен // Труды Первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семян: материалы, Харьков, 10–15 января 1911 г / под ред. П. В. Будрина, А. А. Потєбни, Б. М. Рожественского и Л. П. Сокальского. – Х., 1911. – Вып. 4 : Доклады. – С. 85.

11. *Енкен Б. Карл.* // Наука и научные работники СССР. Ч. 6. : Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда / АН СССР. – Л., 1928. – С. 125.

12. *Енкен Борис Карлович* // Юр'ївська школа рослинників: наук. вид. / Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва ; В. В. Кириченко, А. Д. Гуменюк, В. М. Ожерельєва ; наук. ред. В. В. Кириченко. – Х. : Магда «LTD», 2008. – С. 76.

13. *Юрьев В. Я.* Нормы высева разных сортов и абсолютный вес / В. Я. Юрьев. – Х. : Харьк. обл. с.-х. оп. станция, 1925. – 25 с. ; *Юр'єв В. Я.* Сортонасіння ячменю за 1910–1928 рр. / В. Я. Юр'єв. – Х. : Харк. крайова с.-г. досл. станція, 1928. – С. 1–101 ; *Юр'єв В. Я.* Важливі завдання працівників сільськогосподарської науки: впровадження у виробництво досягнень радянської науки / В. Я. Юр'єв // Соціалістична Харківщина. – 1963. – 4 жовтня.

14. *Кузьменко А.* Ботанічне дослідження культурних польових рослин України / А. Кузьменко // Труды сільськогосподарської ботаніки. Ботанічна секція СГНКУ. – 1926. – Т. 1, вип. 1. – С. 11.

15. *Album Academicum des Polytechnikum zu Riga (1862–1912) / Polytechnische Schule zu Riga.* – Riga : Verlag Jonck&Poliewsky, 1912. – S. 320.

16. *Album Academicum des Polytechnikum zu Riga (1862–1912) / Polytechnische Schule zu Riga.* – Riga : Verlag Jonck&Poliewsky, 1912. – S. 413.

17. ¹ *Вергунов В. А.* Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – К. : Аграр. наука, 2012. – 416 с. – (Іст. – бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 68).

18. ¹ *Вергунов В. А.* В. В. Докучаєв і становлення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації (до 130-річчя виходу книги «Російський чорнозем») : наук. доп. / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ФОП Д.Ю. Корзун, 2013. – 36 с.

19. *Вергунов В. А.* Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля) : наук. доп. / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ФОП Корзун Д.Ю., 2014. – 28 с.

20. *Вергунов В. А.* Харківський науковий центр з селекції сільськогосподарських культур: історія і сьогодення / В. А. Вергунов, В. П. Петренкова, В. М. Ожерельєва ; УААН, ДНСГБ, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН ; наук. ред. В. В. Кириченко. – Х. : Магда «LTD», 2007. – 157 с. : портр. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 17).

21. *Вергунов В. А.* Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : монографія. До 100-річчя Ін-ту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН / В. А. Вергунов, О. Ф. Глоба ; УААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов, В. П. Петренкова. – Х., 2004. – 175 с. : портр. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 6).

22. *Вергунов В. А.* Академік Рожественський Борис Миколайович (1874–1943) : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1901–1958 роки / НААН, ДНСГБ, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва ; уклад. В. А. Вергунов, В. П. Петренкова, І. В. Гребенюк ; наук. ред.

В. А. Вергунов. – Х., 2012. – 180 с. ; портр. – (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України» ; кн. 48).

23. *Вергунов В. А.* Петр Васильевич Будрин – ученый-аграрий (1857–1939) / В. А. Вергунов, С. Д. Коваленко ; отв. ред. А. А. Созинов. – М. : Наука, 2004. – С. 52–53, 126–127.

24. *Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927 рр.)* / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннева інспекція. – К. : Аграр. наука, 2007. – С. 129 : портр. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 19). – До 110-річчя створення Укр. держ. насінневої інспекції та 145-річчя від дня народж. її фундатора П. Р. Сльозкіна.

25. *Апостол раціонального рільництва С.Ф. Третьяков* / уклад. : В. А. Вергунов, В. М. Самородов, Н. М. Опара ; Полтавська держ. аграр. акад., ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Полтава, 2011. – С. 67, 95, 158, 166, 175, 178.

26. *Зеленский Г. Л.* «Стоявшие у истока». Ч. 2: Из истории кафедры генетики, селекции и семеноводства Кубанского ГАУ / Г. Л. Зеленский // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета (Научный журнал КубГАУ) [Электронный ресурс]. – Краснодар : КубГАУ, 2011. – № 67(03). – Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2011/03/pdf/12.pdf>

27. *Гончаров Н. П.* Вадим Борисович Енкен : к 110-летию со дня рождения / Н. П. Гончаров // Вавиловский журнал генетики и селекции. – 2011. – Т. 15, № 1. – С. 183–197.

28. *Захаров И. К.* Вадим Борисович Енкен (к 100-летию со дня рождения) / И. К. Захаров, В. М. Чекурнов, В. Ф. Древич // Информ. вестник ВОГИС. – 2006. – Т. 10, № 2. – С. 404.

29. *Гончаров Н. П.* Методологические основы селекции растений / Н. П. Гончаров, П. Л. Гончаров ; отв. ред. В. К. Шумный ; Рос. акад. наук, СПб. отд-ние, Ин-т цитологии и генетики; Рос. акад. с.-х. наук, СПб. отд-ние СПб. НИИ растениеводства и селекции; Томский гос. ун-т, Биол. ин-т. – Изд. 2-е перераб. и доп. – Новосибирск : Академическое изд-во «Гео», 2009. – С. 43.

30. *Пухальский А. В.* Масловский институт селекции и семеноводства – колыбель выдающихся ученых и организаторов сельскохозяйственного производства / А. В. Пухальский. – М. : Агроконсалт, 2001. – С. 21–22.

31. *Коломієць В. М.* Щоб пам'ять у серцях жила... / В. М. Коломієць, Т. І. Бережна, Н. М. Пахович ; за ред. Т. І. Бережної. – Миронівка, 2013. – С. 12.

32. *Коломієць В. М.* Щоб пам'ять у серцях жила... / В. М. Коломієць, Т. І. Бережна, Н. М. Пахович ; за ред. Т. І. Бережної. – Миронівка, 2013. – С. 108.

33. *Елагин И. Н.* Выдающийся ученый-селекционер. К 100-летию со дня рождения академика В.С. Пустовойта / И. Н. Елагин // Вестник АН СССР. – 1986. – № 5. – С. 134.

34. *Калайджан А. А.* Кубанский подсолнечник, подаренный миру / А. А. Калайджан, Л. В. Хлевой, Н. Н. Нецадим [и др.] ; Рос. акад. с.-х. наук, Куб. нар. акад. – Краснодар : Совет. Кубань, 2007. – 332 с.

35. *Молоцький М. Я.* Селекція і насінництво сільськогосподарських рослин / М. Я. Молоцький, С. П. Васильківський, В. І. Князюк, В. А. Власенко. – К. : Вища освіта, 2006. – С. 19.

36. *РДІА*, ф. 1343, оп. 39, 40, 41, 47.

37. *Зеленский Г. Л.* «Стоявшие у истока». Ч. 2: Из истории кафедры генетики, селекции и семеноводства Кубанского ГАУ / Г. Л. Зеленский // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета (Научный журнал КубГАУ) [Электронный ресурс]. – Краснодар : КубГАУ, 2011. – № 67(03). – Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2011/03/pdf/12.pdf>

38. *ЩДАВО* України, ф. 27, оп. 17 л, спр. 1395 «Єнкен Б.К.» (15 трав. 1926 – 1 груд. 1926 рр.), арк. 9.

39. *Album Academicum des Polytechnikum zu Riga (1862–1912)* / Polytechnische Schule zu Riga. – Riga : Verlag Jonck&Poliewsky, 1912. – S. 413.

40. РДІА, ф. 1349, оп. 1, спр. 1329, арк. 30–31.
41. Тамбовський пивовар. Из истории пива: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tambov-pivovar.ru/pivo_hystory
42. Таланова М. Рижский политехникум: наш славный предшественник / М. Таланова // Химик. – 2012. – № 18–19 (25 октября). – С. 2.
43. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17 л, спр. 1395 «Єнкен Б.К.» (15 трав. 1926 – 1 груд. 1926 р.), арк. 9.
44. Енкен Б. К. Развитие опытного дела в России и его современное положение / Б. К. Енкен. – Полтава : Электр. Типо-литограф. И. Л. Фришберга им. Котляревского, 1912. – С. 3.
45. Иванов А. Л. Очерки по истории агрохимии / А. Л. Иванов, Н. С. Немцов, И. Ф. Каргин, С. Н. Немцов ; РАСХН. – М., 2008. – С. 231.
46. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2416 «Єнкен Б.К.» (1927–1928 рр.), арк. 7.
47. Гончаров Н. П. Вадим Борисович Енкен : к 110-летию со дня рождения / Н. П. Гончаров // Вавиловский журнал генетики и селекции. – 2011. – Т. 15, № 1. – С. 183–197.
48. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2416 «Єнкен Б.К.» (1927–1928 рр.), арк. 8.
49. Гончаров Н. П. Методологические основы селекции растений / Н. П. Гончаров, П. Л. Гончаров ; отв. ред. В. К. Шумный ; Рос. акад. наук, СПб. отд-ние, Ин-т цитологии и генетики; Рос. акад. с.-х наук, СПб. отд-ние СПб. НИИ растениеводства и селекции; Томский гос. ун-т, Биол. ин-т. – Изд. 2-е перераб. и доп. – Новосибирск : Академическое изд-во «Гео», 2009. – С. 418.
50. Материалы агрономического совещания при Саратовской губернской управе, 27 июля 1902 г. – Саратов : Тип. Т-ва Г.Х. Шельгорка и Ко, 1902.
51. ТОДБУ «ДАТО», ф. 145, оп. 1, спр. 2396, арк. 179, 251 зв.
52. ТОДБУ «ДАТО» Архівна довідка № 2551/06 від 20.08.2012 р. – С. 1.
53. ТОДБУ «ДАТО» Архівна довідка № 2551/06 від 20.08.2012 р. – С. 2.
54. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2416 «Єнкен Б.К.» (1927–1928 рр.), арк. 8.
55. Album Academicum des Polytechnikum zu Riga (1862–1912) / Polytechnische Schule zu Riga. – Riga : Verlag Jonck&Poliewsky, 1912. – S. 320.
56. Прянишников А. И. Сто лет в научном поиске / А. И. Прянишников // Аграрный вестник Юго-Востока. – 2010. – № 2 (5). – С. 42.
57. Енкен Б. К. [Рецензія] / [Б. К. Енкен] // Южно-Русская с.-х. газета. – 1909. – № 12. – С. 12–13. – Рец. на ст. : Розен И. Б. Сельскохозяйственная опытная станция въ Соединенныхъ Штатахъ Сев. Америки / под ред. В. В. Таланова // Изв. земской с.-х. агентуры в Соед. Штатахъ. – Екатеринослав, 1908. – № 1.
58. Вергунов В. А. Історія органічного землеробства в Україні у контексті внеску Героя Соціалістичної праці, Героя України С.С. Антонця / В. А. Вергунов // Дбаючи про землю: думка, дія, турбота (презентація книги «Автограф на землі. Семен Антонєць» : зб. матеріалів. – К. : Зерно, 2014. – С. 16
59. Американская сельскохозяйственная агентура // Сельско-Хозяйственный Листок. – 1912. – № 3 (22 января). – С. 8.
60. К закладке главного здания Харьковской селекционной станции // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1909. – № 25–26 (31 июля). – С. 10–12.
61. Общее собрание Харьковского Общества сельского хозяйства // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1909. – № 3–4. – С. 13.
62. Б. Е. [Енкен Б. К.] Из деятельности Харьковского общества сельского хозяйства / Е. Б // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1909. – № 5–6. – С. 21.
63. Дояренко А. Г. Из агрономического прошлого / А. Г. Дояренко. – М. : Колос, 1965. – С. 75. – (К 100-летию Московского ордена Ленина сельскохозяйственной академии им. К. А. Тимирязева. 1865–1965).
64. Б. Е. Екскурсія студентів Московського сільськогосподарського Інститута на Селекційну станцію / Б. Е. [Б. К. Енкен] // Южно-Русская с.-х. газета. – 1909. – № 24. – С. 12–13.

65. *Енкен Б. К.* Развитие опытного дела в России и его современное положение / Б. К. Енкен // Двадцатипятилетие Полтавской опытной станции (1884–1909 г.). Историческое обозрение. – Полтава : Электр. тип. И. А. Фришберга, 1916. – Вып. 2. – С. 25–77.
66. *Енкен Б. К.* Развитие опытного дела в России и его современное положение / Б. К. Енкен. – Полтава: Электр. тип.-лит. И. Л. Фришберга, 1909. – 52 с.
67. *Празднование 25-ти-летия* // Хуторянин. – 1909. – № 41. – С. 1393
68. *Енкен Б.* Полтавское опытное поле / Б. Енкен // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1909. – № 36–37 (28 октября). – С. 5–9.
69. *Енкен Б.* Несколько слов посвященных памяти Сергея Федоровича Третьякова / Б. Енкен // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1918. – № 25–27. – С. 22–24.
70. *Народная* энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. 4: Сельское хозяйство. Полутом 2: Земледелие / Харьк. о-во распространения в народе грамотности ; ред., авт. предисл. П. В. Будрин. – М. : Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1910. – XVIII, 357–850 с.
71. *Сопко Р. О.* Освітній потенціал «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний» (1910–1912 pp.) [электронный ресурс] / Р. О. Сопко // Переяславская рада : ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации. – С. 87–90. – Режим доступа : <http://vestnik.kpi.kharkov.ua>
72. *Енкен Б.* К итогам первого Всероссийского селекционного съезда / Б. Енкен // Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока. – 1911. – № 2 (1 февраля). – С. 14–16.
73. *Енкен Б. К.* Селекция и ее значение за границей (краткий исторический очерк и современное положения научной и практической селекции в Западной Европе и Северо-Американских Соединенных Штатах / Б. К. Енкен // Труды первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала 10–15 января 1911 г. в г. Харьков. Вып. II: Доклады / под ред. Комитета в сост. П. В. Будрина, А. А. Потевни, Б. Н. Рождественского, Л. П. Сокальского. – Х. : Тип.-лит. М. Х. Сергеева и К. М. Гальченка, 1911. – С. 107–139.
74. *Енкен Б. К.* К вопросу об организации селекции сельскохозяйственных растений в России / Б. К. Енкен // Труды первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала 10–15 января 1911 г. в г. Харьков. Вып. II: Доклады / под ред. Комитета в сост. П. В. Будрина, А. А. Потевни, Б. Н. Рождественского, Л. П. Сокальского. – Х. : Тип.-литогр. М. Х. Сергеева и К. М. Гальченка, 1911. – С. 309–327.
75. *Енкен Б. К.* К вопросу о контрольной деятельности селекционных станций / Б. К. Енкен // Труды первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала 10–15 января 1911 г. в г. Харьков. Вып. II: Доклады / под ред. Комитета в сост. П. В. Будрина, А. А. Потевни, Б. Н. Рождественского, Л. П. Сокальского. – Х.: Типо-литогр. М. Х. Сергеева и К. М. Гальченка, 1911. – С. 328–331.
76. *Енкен Б. К.* Об учреждении Общества селекции сельскохозяйственных растений и семеноводства Юга России при Харьковском Обществе Сельского Хозяйства / Б. К. Енкен // Труды первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала 10–15 января 1911 г. в г. Харьков. Вып. II: Доклады / под ред. Комитета в сост. П. В. Будрина, А. А. Потевни, Б. Н. Рождественского, Л. П. Сокальского. – Х.: Типо-литогр. М. Х. Сергеева и К. М. Гальченка, 1911. – С. 332–338.
77. *Енкен Б.* Необходимость созыва всероссийских съездов по отдельным отраслям опытного дела и немедленной организации областных съездов (комитетов) на местах / Б. Енкен // Труды первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала 10–15 января 1911 г. в г. Харьков. Вып. II: Доклады / под ред. Комитета в сост. П. В. Будрина, А. А. Потевни, Б. Н. Рождественского, Л. П. Сокальского. – Х.: Типо-литогр. М. Х. Сергеева и К. М. Гальченка, 1911. – С. 85–94.
78. *По разным* вопросам и заключительные постановления. Постановления съезда // Труды Первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и

распространению семенного материала, 10–15 января 1911 г., Харьков / под ред. Комитета, избранного Съездом, в составе: П. В. Будрина, А. А. Потебни, Б. Н. Рождественского, Л. П. Сокальского. – Х. : Харьк. о-во сел. хоз-ва, 1911. – С. 30–31.

79. *По докладу Б. К. Енкена: «К вопросу об организации сельскохозяйственной селекции в России» («Труды», вып. 2, ст. 309).* Постановление Первого Съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений и семеноводству. Постановления съезда // Труды первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала 10–15 января 1911 г. в г. Харьков. Вып. II: Доклады / под ред. Комитета в сост. П. В. Будрина, А. А. Потебни, Б. Н. Рождественского, Л. П. Сокальского. – Х.: Типо-литогр. М. Х. Сергеева и К. М. Гальченка, 1911. – С. 3–4.

80. *Б.К. Енкену.* 3 декабря 1925 г. // Научное наследство. – М. : Наука, 1980. – Т. 5. Николай Иванович Вавилов (из эпистолярного наследия 1911–1928 гг.) – С. 243–244.

81. *Из деятельности* Харьковского общества сельского хозяйства // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1911. – № 6. – С. 17.

82. *Из деятельности* Харьковского общества сельского хозяйства // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1911. – № 10. – С. 16.

83. *Енкен Б.* Четвертая генетическая международная конференция в Париже (Корреспонденция из Парижа) / Б. Енкен // Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока. – 1911. – № 20 (1 нояб.). – С. 12–13.

84. *Енкен Б.* Письма из заграницы (Заметки селекционера) / Б. Енкен. – Х. : Харьк. о-во сельского хоз-ва, 1912. – 32 с.

85. *РДИА*, ф. 382, оп. 9, спр. 217, арк. 107.

86. *РДИА*, ф. 382, оп. 9, спр. 217, арк. 108, 108 зв.

87. *Енкен Б.* Новое течение в области селекции / Б. Енкен // Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока. – 1911. – № 22 (1 дек.). – С. 11–13.

88. *Областной съезд по селекции и семеноводству в Петербурге* // Известие Главного управления землеустройства и земледелия. – 1912. – № 5 (29 января). – С. 115–116.

89. *Областной съезд по селекции и семеноводству* // Известия Главного управления землеустройства и земледелия. – 1912. – № 7 (12 февраля). – С. 159.

90. *Пангало К. И.* Впечатления от областного съезда по селекции и семеноводству / К. И. Пангало // Вестник сельского хозяйства. – 1912. – № 7 (12 февраля). – С. 12.

91. *І. Щ.* По Україні. Сімферополь / І. Щ. // Рілля. – 1913. – № 9 (1 берез.). – С. 247.

92. *Крестьянин.* По поводу опытного съезда / Крестьянин // Сельско-Хозяйственный Листок. – 1912. – № 22 (2 июня). – С. 2.

93. *Фабрикант А.* Краткий обзор деятельности съезда по опытному делу Юго-востока Европейской России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. / А. Фабрикант // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 17.

94. *Съезд по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа в Ростове на Дону* // Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока. – 1912. – № 12 (15 июня). – С. 11.

95. *Третье заседание соединительной секции виноградарства, виноделия, садоводства, огородничества и плодоводства* // Труды 1-го Съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 55.

96. *Журнал 2-го заседания комиссии 1-го Съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока Европейской России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г.* // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 79.

97. *Журнал 2-го заседания комиссии 1-го Съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока Европейской России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г.* // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 78.

98. *Енкен Б.* Об организационно-посредническом Бюро и испытательной комиссии при нем / Б. Енкен // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 446–452 ; *Енкен Б.* О Комитете сельскохозяйственного растениеводства Харьковского общества сельского хозяйства / Б. Енкен // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 453–457.

99. *Постановление* подсекции соединенной селекционной и семеноводственной // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 45.

100. *Енкен Б.* Об организационно-посредническом Бюро и испытательной Комиссии при нем / Б. Енкен // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 451.

101. *Съезд* по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа в Ростове на Дону // Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока. – 1912. – № 12 (15 июня). – С. 12.

102. *Состоящая* под Августейшим Покровительством Его Императорского Высочества Наследника Цесаревича и Великого Князя Алексея Николаевича Всероссийская выставка, г. Киев, 1913 г. – К. : Фото-лито-тип. С.В. Кульженко, 1913. – С. 53.

103. *Проїзд* селян екскурсантів на виставку // Рілля. – 1913. – № 17 (1 липня). – С. 474.

104. *Селянські екскурсії* на виставку // Рілля. – 1913. – № 21 (1 вересня). – С. 618.

105. *Труды* 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1–10 сентября 1913 г. Вып. V: Журналы заседаний секции земледелия и доклады секции / под ред. И. Г. Черныша, И. А. Прилежаева. – К. : Тип. А. М. Пономарева, 1914. – С. 18, 22.

106. *Перед* с.-г. з'їздом // Рілля. – 1913. – № 21 (1 вересня). – С. 582.

107. *Агрономія* // Рілля. – 1913. – № 20 (15 серпня). – С. 580.

108. *Терниченко А.* Про культурно-агрономічну роботу на Україні / А. Терниченко // Рілля. – 1913. – № 21 (1 вересня). – С. 583–590.

109. *ЦДАВО* України, ф. 27, оп. 17 л, спр. 1395 «Енкен Б.К.» (15 травня 1926–1 грудня 1926 рр.), арк. 4.

110. *Лохвицкое* опытное поле. Культура табака-махорки и масличных / сост. Г. И. Жуков. – Лохвица : Тип. Н.Б. Дельберга, 1913. – С. 5, 12, 17.

111. *Отчет* о деятельности опытного поля по культуре табака-махорки, масличных и гречихи Лохвицкого общества сельского хозяйства за 1910 г. / сост. М. Д. Ренский. – Тамбов : Тип. губземства, 1911. – С. 70–82.

112. *Лохвицьке* дослідне поле // Ежегодник русских сельскохозяйственных опытных учреждений / М-во землед. и госуд. имуществ, Департамент земледелия. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1901. – С. 394.

113. *Енкен Б.* О комитете сельскохозяйственного растениеводства Харьковского общества сельского хозяйства / Б. Енкен // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. / Императорское Доно-Кубано-Терское общество сельского хозяйства. – Ростов на Дону, 1913. – С. 453.

114. *Из деятельности* Харьковского Общества Сельского Хозяйства // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – № 24. – С. 20.

115. *Енкен Б. К.* Пивоваренные ячмени в Западной Европе и их селекция / Б. К. Енкен // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – № 24. – С. 20–21.

116. *Енкен Б. К.* О работах селекционного отдела с пивоваренным ячменем / Б. К. Енкен // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – № 26. – С. 22.

117. *Е. В.* Комитете сельскохозяйственного растениеводства Харьковского общества сельского хозяйства / Е. // Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока. – 1914. – № 14 (15 июля). – С. 18–19.

118. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 12, спр. 2416 «Енкен Б.К. (1927–1928 рр.)», арк. 4.

119. *Из деятельности* Харьковского общества сельского хозяйства // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – № 20. – С. 21.
120. *Калайджан А. А.* Российский солнечный цветок / А. А. Калайджан, Л. В. Хлевой, Н. Н. Нещадим [и др.] ; Рос. акад. с.-х. наук, Куб. нар. акад. – Краснодар : Совет. Кубань, 2007. – 332 с.
121. *Кириченко В. В.* Єнкен Борис Карлович / В. В. Кириченко, А. Д. Гуменюк, В. М. Ожерельева // Юр'ївська школа рослинників. Наук. вид. / Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва УААН. – Х. : Магда «LTD», 2008. – С. 76.
122. *Вергунов В. А.* Харківський науковий центр з селекції сільськогосподарських культур: історія і сьогодення / В. А. Вергунов, В. П. Петренкова, В. М. Ожерельєва ; УААН, ДНСГБ, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН ; наук. ред. В. В. Кириченко. – Х. : Магда «LTD», 2007. – 157 с. : портр. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 17).
123. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17 л., спр. 1395 «Єнкен Б.К.» (15 травня 1926 – 1 груд. 1926 рр.), арк. 12.
124. *Єнкен Б.* О комитете сельскохозяйственного растениеводства Харьковского общества сельского хозяйства / Б. Єнкен // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. / Императорское Доно-Кубано-Терское общество сельского хозяйства. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 457.
125. *Е. Б.* По Югу России. 4-е собрание уполномоченных Т.П.О.Ю.Р. / Б. Е. // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – № 29 (5 августа). – С. 14.
126. *Б. К.* [Рецензія] / Б. К. [Б. К. Єнкен] // Сільський господар. – 1918. – № 1–2 (1–15 лип.). – С. 23–24. – Рец. на: Бронин Л. К вопросу о сельскохозяйствен. кооперации (передрук з часопису «Хлібороб-Кооператор»).
127. *Б. К.* [Рецензія] / Б. К. [Б. К. Єнкен] // Сільський господар. – 1918. – № 7 (1 жовт.). – С. 39. – Рец. на: Пруссаков М. Молочная кооперация в Харьковской губернии (передрук з часопису «Южно-Русская сельскохозяйственная газета»).
128. *Б.* Борьба з шкідниками і «Цукротрест» / Б. [Б. К. Єнкен] // Агроном. – 1926. – № 3–4 (лютий). – С. 119–120.
129. *М. Е.* Областное совещания по опытному делу 18 и 19 декабря в Харькове / Е. М. // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1918. – № 2. – С. 11.
130. *Курсы* для подготовки инструкторов по семенному делу // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1918. – № 46. – С. 30–31.
131. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17 л., спр. 1395 «Єнкен Б.К.» (15 трав. 1926 – 1 груд. 1926 рр.), арк. 9, 9 зв., 11–12.
132. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2416 «Єнкен Б.К.» (1927–1928 рр.), арк. 3, 8–9.
133. *Отчет* о деятельности Всеукраинского общества семеноводства с 1 апреля по 31 декабря 1922 г. – Х., 1923. – С. 9.
134. *План* деятельности Научно-исследовательского отдела // Отчет о деятельности Всеукраинского общества семеноводства с 1 апреля по 31 декабря 1922 г. – Х., 1923. – С. 53.
135. *Вергунов В. А.* Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX століття) : монографія. До 100-річчя Ін-ту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН / В. А. Вергунов, О. Ф. Глоба ; УААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов, В. П. Петренкова. – Х., 2004. – С. 65. : портр. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 6).
136. *Б.К. Єнкену.* 3 декабря 1925 г. // Научное наследство. – М. : Наука, 1980. – Т. 5. Николай Иванович Вавилов (из эпистолярного наследия 1911–1928 гг.) – С. 243–244.
137. *Карпеченко Г.* Организация съезда и его проведение / Г. Карпеченко // Труды Всесоюзного съезда по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству в Ленинграде 10–16 января 1929 г. – Л. : Изд-во редакц. Коллегии съезда, 1929. – Т. 1. – С. 149.
138. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2416 «Єнкен Б.К.» (1927–1928 рр.), арк. 14.

139. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17 л., спр. 1396 «Єнкен Б.К.» (15 травня 1926 – 1 груд. 1926 рр.), арк. 4.
140. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2416 «Єнкен Б.К.» (1927–1928 рр.), арк. 1.
141. *Верстюк В. Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. Ф. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – Вид. 2-ге, доп., доопрацьоване. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 363, 369, 375.
142. *Професор Віленський Дмитро Гермогенович (1892–1960): біобібліогр. покажч. наук. праць за 1916–1961 роки / УААН, ДНСГБ, ПГІМ ; уклад. і наук. ред. В. А. Вергунов.* – К., 2009. – 126 с., порт., фото. – (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України», кн. 27).
143. *Яценко Я. Л.* Нові кормові культури / Я. Л. Яценко // Тваринництво і кормодобування: матеріали Першої обласної наради агрономів та зоотехніків Харківщини. – К.–Х. : Держ. видав. колгосп. і радгосп. літ-ри УСРР, 1936. – С. 122.
144. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2416 «Єнкен Б.К.» (1927–1928 рр.), арк. 3.
145. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17 л., спр. 1395 «Єнкен Б.К.» (15 травня 1926 – 1 груд. 1926 рр.), арк. 1.
146. *Яната Олександр Алоїзович (1888–1938) : біобібліогр. покажч. / УААН, ЦНСГБ, АН ВШ України. Сектор історії та методології освіти, науки і техніки ; уклад. В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко, А. А. Коробченко, О. Я. Пилипчук ; наук. ред. О. Я. Пилипчук, В. А. Вергунов.* – К., 2001. – 86 с. ; порт. – (Біобібліогр. вчених аграріїв України).
147. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17 л., спр. 1395 «Єнкен Б.К.» (15 травня 1926 – 1 груд. 1926 рр.), арк. 2 зв.
148. ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1, спр. 2, арк. 16.
149. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1270, арк. 36.
150. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1270, арк. 211–212.
151. ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1, спр. 1, арк. 14.
152. *Сільськогосподарський науковий комітет України // Енциклопедія українознавства : словникова частина / Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; голов. ред. В. Кубійович.* – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1976. – Т. 8. – С. 2837.
153. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1270, арк. 86.
154. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1270, арк. 79.
155. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1270, арк. 194.
156. ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 32, арк. 202.
157. ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 32, арк. 216.
158. *Постанова РНК УСРР «Про організацію Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук» // Збірник законів та розпоряджень робітного-селянського уряду України.* – 1931. – № 18 (4 червня). – С. 389–390.
159. *Вергунов В. А.* Сільськогосподарський науковий комітет України / В. А. Вергунов // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9 (Прил. – С). – С. 576.
160. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17 л., спр. 1395 «Єнкен Б.К.» (15 травня 1926 – 1 груд. 1926 рр.), арк. 15 зв.
161. ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1, спр. 3 (1925 р.), арк. 65.
162. ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1, спр. 3 (1925 р.), арк. 63.
163. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2416 «Єнкен Б.К.» (1927–1928), арк. 10.
164. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, т.3, спр. 4489, арк. 64.
165. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, т.3, спр. 4489, арк. 30.
166. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4491, арк. 80.
167. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2416 «Єнкен Б.К.» (1927–1928), арк. 10.
168. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4491, арк. 80.
169. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4491, арк. 151–152.
170. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4490, арк. 19.
171. *Записки Маслівського сільськогосподарського інституту ім. К.А. Тімірязєва.* – Х. : Укрголовліт, 1926. – Вип. I. – 203 с. ; *Записки Маслівського Сортівничо-насінного технікуму*

ім. К.А. Тимірязєва. – Черкаси, 1927. – Т. II. – 200 с. ; *Записки* Маслівського Сортівничо-насінного технікуму ім. К.А. Тимірязєва. – Маслівка, 1928. – Т. III. – 80 с. ; *Записки* Маслівського інституту селекції. – Маслівка, 1931.– 238 с. ; *Записки* Маслівського сільськогосподарського інституту. – К. – Полтава, 1937. – 104 с.

172. *Ильевич С. В.* Борис Аркадьевич Паншин : ученый широкого профиля, организатор первых советских научных селекционно-семеноводческих учреждений в системе Главсахара (1884–1941) / С. В. Ильевич / Очерки истории свеклосахарного производства в Украине : люди, события, факты / под ред. М. В. Роика. – Нежин : ООО Аспект-Поліграф, 2007. – С. 169–175.

173. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4486, арк. 18.

174. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4486, арк. 5, 7, 9.

175. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4489, арк. 83.

176. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4489, арк. 77.

177. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4489, арк. 78.

178. *Пухальский А. В.* Масловский институт селекции и семеноводства – колыбель выдающихся ученых и организаторов сельскохозяйственного производства / А. В. Пухальский. – М. : Агроконсалт, 2001. – С. 21.

179. *Пухальский А. В.* Масловский институт селекции и семеноводства – колыбель выдающихся ученых и организаторов сельскохозяйственного производства / А. В. Пухальский. – М. : Агроконсалт, 2001. – С. 22.

180. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4485, арк. 52.

181. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4485, арк. 51.

182. *Молостов А. С.* Особливості розвитку кореневої системи культурних рослин / А. С. Молостов // *Записки* Маслівського Сортівничо-Насінневого технікуму ім. К.А. Тимірязєва / УСРР, Народний комісаріат освіти. – Маслівка, 1928. – Т. 3, вип. 3. – С. 3–55.

183. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4485, арк. 53.

184. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4490, арк. 48.

185. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4490, арк. 40–41.

186. *Київ.* Провідник: / за ред. Ф. Ернста ; НКО УСРР, ВУАН. – К., 1930. – Режим доступу: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/ernst/ernst_kyiv_167.html

187. *Список* участников Всесоюзного съезда по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству 10–16 января 1929 г. // *Труды* Всесоюзного съезда по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству в Ленинграде 10–16 января 1929 г. – Л. : Изд-во редакц. коллегии съезда, 1929. – Т. 1. – С. 149.

188. *Карпеченко Г.* Организация съезда и его проведение / Г. Карпеченко // *Труды* Всесоюзного съезда по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству в Ленинграде 10–16 января 1929 г. – Л. : Изд-во редакц. коллегии съезда, 1929. – Т. 1. – С. 150–151.

189. *Справа* «Української філії Трудової селянської партії» / упоряд. : Т. Ф. Григор'єва, В. І. Очерятенко. – К. : Голов. редкол. «Реабілітовані історією», 2010. – С. 10–11.

190. *Марочко В.* Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР» : механізм терору / В. Марочко // ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 96–104.

191. *Гончаров Н. П.* Вадим Борисович Енкен : к 110-летию со дня рождения / Н. П. Гончаров // *Вавиловский журнал* генетики и селекции. – 2011. – Т. 15, № 1. – С. 184.

192. *ДНУ ВНДІ* рису РАСГН. Архівна довідка № 01-22/1184 від 22.10.2012. – С. 1.

193. *ГНУ ВНИИ* риса. «Архивная справка» № 01-22/1184 от 22.10.2012. – 1 с.

194. *ГНУ* Кубанская опытная станция ВНИИ растениеводства им. Н.И. Вавилова РАСХН. «Архивная справка» № 616 от 23.10.2012. – 1 с.

195. *ЦДАВО* України, ф. 27, оп. 17 л., спр. 1395 «Єнкен Б.К.» (15 трав. 1926 – 1 груд. 1926 рр.), арк. 12.

196. *Щелко Л. Г.* Вадим Борисович Енкен / Л. Г. Щелко // *Соратники* Николая Ивановича Вавилова. Исследователи генофонда растений. – СПб., 1994. – С. 162.

197. *Гончаров Н. П.* Вадим Борисович Енкен: к 100-летию со дня рождения / Н. П. Гончаров // Вавиловский журнал генетики и селекции. – 2011. – Т. 15, № 1. – С. 183–197.
198. *Б. Е. В.В. Винер* “Проект организации порайонного изучения сельского хозяйства...». Составили по поручению Департа. Земл. Старшим спец. по сел.-хоз.опыт. делу, с прил. схем, карт физико-географических регионов России. – СПб., 1908. – 70 с. // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1909. – № 1–2 (25 января). – С. 16.
199. *М. Смета* Главного управления Землеустройства и земледелия на 1911 год / М. // Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока. – 1911. – № 2 (1 февраля). – С. 3.
200. *Будрин П. В.* Основные черты организации Харьковской селекционной станции / П. В. Будрин // Труды областного съезда по селекции и семеноводству. – СПб., 1912. – Вып. 2. – С. 193–202.
201. *Вавилов Н. И.* Проблемы происхождения растений в современном понимании / Н. И. Вавилов // Труды Всесоюзного съезда по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству в Ленинграде 10–16 января 1929 г. – Л. : Изд-во редакц. коллегии съезда, 1930. – Т. 1. – С. 149. – С. 5.